

Аскаралы Сулайманов, Негмат Абдуллаев,
Зилола Сулаймонова

СҮРӨТ ӨНӨРҮ

*7-класс үчүн окуу китеби
3-нашири*

*Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү министрлиги
басууга сунуш кылган*

Гафур Гулам атындагы басма-полиграфиялык чыгармачылык үйү
Ташкент – 2017

УЎК 741 (075)
КБК 74.268.51
С 96

*Республикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары
эсебинен басылды*

Т а қ р и з ч и л а р:

Р. Худайберганов.– Камолиддин Бехзод атындагы улуттук сүрөтчүлүк жана дизайн институтунун профессору:

М. Талипова – Республикалык билим берүү борборунун «Музыка, искусство, эмгекке үйрөтүү, дене тарбиясы жана саламаттык» бөлүмүнүн башкы методисти;

Н. Хайтамова – Мырза Улукбек районундагы 187-мектептин сүрөт өнөрү жана чиймечилик предметинин мугалими

Сулайманов, Аскаралы

СҮРӨТ ӨНӨРҮ: 7-сыныпка арналган окулук. Қайта өңделген 3-басылымы.
/Аскаралы Сулайманов, Негмат Абдуллаев, Зилола Сулаймонова – Т.: Гафур Гулам атындагы баспа-полиграфия шығармашылык үйі, 2017. – 80 б.

УЎК 741 (075)
КБК 74.268.51

ISBN 978-9943-5008-4-6

© А. Сулайманов, ва бошқалар
© Гафур Гулам атындагы басма полиграфиялык чыгармачылык үйү, 2017

КИРИШҮҮ

Урматтуу окуучулар! Силер сүрөт өнөрү негиздеринен сабак алып, анын түрлөрү жана жанрлары, белгилүү сүрөтчүлөр, прикладдуу искусство усталары, скульпторлор, алардын чыгармалары жөнүндө билимге ээ болдунар, сүрөт өнөрүнүн бир түрү же жанрында өз алдынча чыгармачыл иш аткаруу боюнча өз талантыңарды көрсөтүүнү үйрөндүңөр. Бул окуу жылында сүрөт өнөрү сабактары аяктайт. Ошондуктан, устатыңардан «Сүрөт өнөрү» окуу предмети боюнча көбүрөөк билимдерди өздөштүрүүгө умтулгула. Айрыкча, сүрөт өнөрүнүн татаал темалары – искусстводо агым жана багыттар, символдук мыйзамчылыктары, байыркы каллиграфия искусствосуна таандык билимдерди зээндүүлүк менен ээлешиңер талап кылынат. Бирок, силер өз талантыңар, көркөм-эстетикалык чеберчилигиңер, сүрөт өнөрүнө таандык билимиңер менен устатыңар, теңдешинер, ата-энеңерди кубанга ала турган жаштасыңар.

Силердин жашыңарда айрым теңдештериңер өзүнүн болочок кесиби жөнүндө биринчи элестетүүлөргө ээ болот. Кээ бирлери болсо өзүнүн келечегин сүрөт жана прикладдуу искусство, дизайн искусствосу же болбосо архитектура менен байлашы мүмкүн. Бул боюнча колуңардагы китеп силерге көмөкчү, дос болот деген үмүттөбүз.

Айрым окуучуларда сүрөт өнөрүнө кызыгуу биринчи класстагыга караганда бир аз басаңдап калышы мүмкүн. Мунун себеби силер башкалардын көңүлүн тарта турган даражада сүрөт тартууну үйрөнө албаган чыгарсыңар. Чындыгында сүрөт өнөрү сабактары силерди жалаң эле сүрөт тартууга гана үйрөтпөстөн, сүрөт өнөрү каражатында улуттук искусствобуздун тарыхы, улуу инсандардын образдары, алардын чыгармачылыктары, сүрөт өнөрү, оймокерлик жана айкелчилик композицияларын жаратуу тартиптери, түс жана форма айкалышы жөнүндө билим жана тажрыйбаларга ээ болдунар. Бул билимиңер болочок турмушуңарда керек болот.

БИРИНЧИ ЧЕЙРЕК

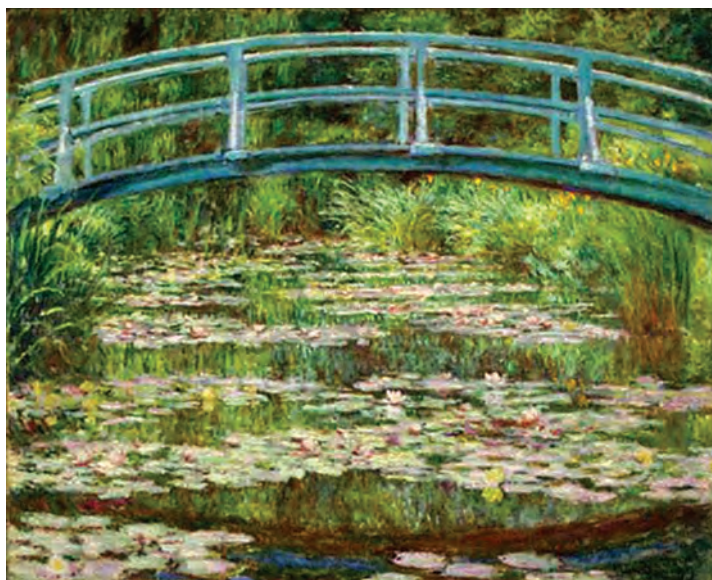
ИСКУССТВОДО АГЫМ ЖАНА БАГЫТТАР

Сүрөт өнөрү (искусство) тарыхында улуу реформалар доорун баштап берген импрессионизм агымынын пайда болушу анык тарыхый дата менен байланыштуу. 1874-жылдын 15-апрели сүрөт өнөрүнүн живопись түрүндө импрессионизм агымына негиз салынган.

XIX кылым сүрөт өнөрүндө, негизинен, улуу муун өкүлдөрү тарабынан аткарылган заказ картина, б.а. сонун көрүнүштө, сөзсүз түрдө академиялык сүрөт өнөрүнүн, реалисттик мыйзам ченемдери негизинде жаратылган сүрөт өнөрү чыгармаларына болгон талап ошол доордун маданий турмушунун эстетикалык муктаждыгын белгилеп берер эле. Бирок ушул доорго келип бир топ сүрөтчүлөр жаратып жаткан картиналарында айлана-чөйрөдөн, табияттан алган таасирлеринен жүзөгө келген образдар – табият мезгилдери, анын өзгөрүүчү абалдары (эрте таң, бешим, акшам, ным аба, жамгырлуу күн, булуттуу күн ж.б.) шаар көчөлөрү, скверлер сүрөттөлө баштады. Салттуу живописстен айырмалуу түрдө түстөрдү негизги каражат сыпатында кабыл кылышты жана өз палитраларында жалаң эле спектр түстөрдөн (кызыл, кызгылт, сары, жашыл, көгүш, көк, кызгылт көк түстөн) пайдаланып, өз чыгармаларын чексиз табият койнунда жаратууга умтулушту. Импрессионисттердин чыгармачылык стилинин

1-сүрөт. Камиль Писсарро. Капуциндер сквери.

2- сүрөт. Клод Моне. Лилиялуу көлмө.

дагы бир тарабы, алар түстөрдү бир-бирине аралаштырбастан, түрдүү түстөгү түс сүртмөлөрүн жанаша сүртүү каражатында чыгарма жаратышты. Импрессионисттер өз чыгармаларында күндүн нуру, жаңы өнүп чыккан майса, тунук суу, суудагы лилиялардын (2-сүрөт) сулуулугун чебердик менен сүрөттөгөнгө умтулушкан.

Бирок, бул стиль искусство сүйөрмандары жана искусство таануучулар тарабынан катуу сынга алынды. Ошол доордо Европада, өзгөчө

Францияда саясий жараяндар жыл сайын Луврда өткөзүлүүчү «Салон» көргөзмөсүнө жаңы агым өкүлдөрү коюлбастыгы алар үчүн материалдык жактан проблемаларды келтирип чыгарган болсо да, алар өз караштары, алдыга сүргөн *тенденцияларына* берилгендик менен чыгармачылыктарын уланта беришти. Кийин өз союздаштарын түзүп, 1874-жылы 15-апрелинде Париждин Капуциндер бульварындагы 35-үйдө жайгашкан «Гербуа» кафесинде өздөрүнүн алгачкы көргөзмөсүн уюштурушту. Анда Клод Моне, Огюст Ренуар, Едгар Дега, Поль Сезанн, Альфред Сислей сыяктуу сүрөтчүлөр өз чыгармалары менен катышышкан. Көрсөтүлгөн иштердин арасында Клод Моненин

3- сүрөт. Клод Моне. Күндүн чыгышындагы таасир.

наамсыз болгон, бирок көргөзмөгө коюлуп жатканда Ренуардын инисинин чакыруусу менен «Күндүн чыгышындагы таасир» деп аталган чыгармасы (3-сүрөт) аларды «таасирленүүчүлөр» (таасирленүү – французча «*impression*») сыпатында айтылышына себеп болгон. Чынында «Фигаро» газетасынын журналисттери көргөзмө жөнүндөгү отчетторунда бул сөздү келеке сөз менен аларга коюлган ылакап сыпатында колдонушкан. Көпчүлүк болсо аларды *импрессионисттер* деп атай башташкан. Ошол себептүү 1874-жылдын 15-апрелинен баштап сүрөт өнөрү тарыхында импрессионизм агымына негиз салынган. Бул агым тез эле Европа, Америка, Азия өлкөлөрүнө сезилерлик таасир тийгизип, искусстводо жаңы агым жана багыттардын жүзөгө келишине шарт жаратты.

Клод Оскар Моне (1840-1926). Импрессионизм агымынын негиздөөчүлөрүнүн бири. Ал өз картиналарында жөнөкөй кишилердин жашоосу, табият көрүнүштөрүн байкоодо калыптанган таасирлердин негизинде жараткан. Сүрөт өнөрү негиздерин Эжен Буденден үйрөнгөн. Клод Моненин «Сент-Адресдеги пляж», «Моненин Аржантедеги үйү», «Теректер», «Фонтенбло токоюнда», «Лилиялуу көлмө», «Күндүн чыгышындагы таасир» сыяктуу чыгармалары дүйнөнүн эң обройлуу музей, картиналар галереясында сакталат.

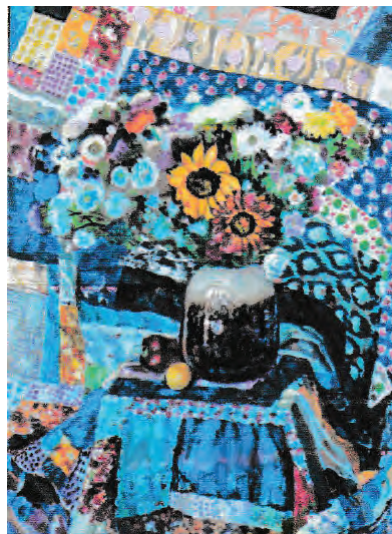

4-сүрөт. Клод Моне.
Автопортрет.

Өзбекстан сүрөт өнөрүндө Лев Буре, Оганес Татевосян, Александр Волков, Павел Беньков, Урал Тансыкбаев, Анвар Мирсаатов, Жавлон Умарбеков, Шухрат Абдурашидов, Абдуманнон Юнусов, Янис Салпинкиди, Артыкалы Казаков, Дилёс Мирсалимовдордун чыгармачылыгында импрессионизм элементтерин көрүүгө болот.

Импрессионизм дүйнө сүрөт өнөрү тарыхында жаңы доор искусствосунун түрдүү агым жана багыттарынын башталышына жол ачып берди. Импрессионизмден кийин адат болгон агымдардын бири **постимпрессионизм** деп аталып, анын өкүлдөрү импрессионисттердин сүрөт усулдарынан таасирленип, реалисттик сүрөт өнөрү мыйзам-ченемдеринен пайдаланып, чыгарманын философиялык, символдук маанисин ачып бергенге умтулушту.

Сүрөтчүлөр жана сүрөт өнөрү сүйүүчүлөрүнүн арасында өзүнчө кызыгуу ойготкон агымдардын бири изденүү стили боюнча **пуантилизм** деп аталуучу **неоимпрессионизм** агымы болду. Бул агымдын негизчилери Жорж Сёра, Поль Синьяк өз чыгармаларын таза спектр түстөр, б.а. күн желесинин жети түсүнөн пайдаланып, түс сүртмөлөрүн жанаша коюп сүрөт тартуу стилин ачышты. Алар колдонгон

5-сүрөт. Янис Салпинкиди.
Улуттук маталардын фонундагы гүлдесте.

6-сүрөт. Дилёс Мирсалимов. Дарак.

түс сүртмөлөрү төрт бурчтук жана тоголок формада болгондугу үчүн алардын иш стилдерин пуантилисттик стиль деп аташты (пуантилизм – французча «*pointilisme*» – чекиттер менен иштөө). Өзбекстандык сүрөтчү Дилёс Мирсалимовдун «Дарак» аттуу живопись чыгармасы пуантилизм стилинде иштелген (6-сүрөт).

Бул чыгармаларда түс сүртмөлөрү мозаика сыяктуу сүртүлгөн болуп, түстөр бири-бири менен жуурулушуп башкача түстө көрүнөт. Мисалы, сары жана көк түс жанаша сүртүлгөндө, алар алыстан каралса жашыл түстөй көрүнөт. Сары жана кызыл түстөр жанаша сүртүлсө кызгылт гамма пайда болот.

Сүрөт өнөрүндө «фовизм» деп аталуучу агым да сүрөтчүлөрдүн наамы менен байланыштуу. 1905-жылда Анри Марке, Жорж Рио, Анри Дерен, Анри Матисс өз караштары, живопись картиналары

7-сүрөт. Камиль Писарро. Автопортрет.

8-сүрөт. Камиль Писарро. Жамгырлуу күн.

жаратуу стилине карата реалисттик сүрөт өнөрүнүн мыйзам-эрежелерине, айрыкча, перспектива, болгонду болгондой сүрөттөөдө колдонулуучу мыйзамдарга амал кылбай иштегендиктери үчүн аларды «жапайылар» (французча «fauvisme», «fauve» – жапайылар) деп аташкан. Бул стилдин өкүлдөрү **реализм, натурализм, импрессионизм** стилдеринен айырмалуу түрдө жөнөкөй-примитивдүү чыгармалар, мындан, орто кылым искусствосу, Чыгыш элдери искусствосу стилине жакын болгон чыгармаларды жаратууга умтулушту.

Кийинчерээк сүрөт өнөр искусствосунда кеңири таркалган стилдердин бири болгон **кубизм** бир катар жетекчи сүрөтчүлөрдүн көңүлүн тартты.

Ошентип, дүйнөлүк сүрөт өнөр искусствосу тарыхында бир катар агым жана багыттар келип чыкты. Винсен Ван Гог, Анри де Тулуз-Лотрек, Анри Матисс, Едгар Дега, Ежен Делакруа, Оноре Доме, Жан-Батис Камиль Коро, Огюст Ренуар, Поль Сезанн, Альфред Сислей сыяктуу сүрөтчүлөр тарабынан жаратылган картиналар искусство таануучулар жана искусство сүйүүчүлөрү тарабынан жогору бааланып келинүүдө.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. XIX кылымдын акыры XX кылымдын баштарында сүрөт өнөрүндө кандай агымдар пайда болгон?

2. Сүрөт өнөрүндөгү жаңы агымдар реалисттик сүрөт өнөрүнөн кандай өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланат?

3. «Импрессионизм» термини кандай маанини билдирет?
4. Импрессионисттик агымдын аталышына кайсы сүрөтчүнүн чыгармасы негиз болгон?
5. Европа сүрөт өнөрүндө кандай агымдар жүзөгө келди?
6. Жаңы агымдарда чыгармачылык кылган европалык жана өзбекстандык кайсы сүрөтчүлөрдү билесинер?

Үйгө тапшырма:

1. Импрессионисттик стилде иштелген картиналарды анализ кылуу жана ушул темада өз алдынча иштөө үчүн даярдык көрүп келүү.
2. Сөздүктөн курсив кочкул шрифттеги сөздөрдү дептеринерге көчүрүп, маанисин түшүнүп алгыла.

ИМПРЕССИОНИЗМ СТИЛИНДЕ ПЕЙЗАЖ ИШТӨӨ. «ПУАНТИЛИЗМ»

Өткөн сабакта импрессионисттик сүрөт өнөрү жөнүндө таасирге ээ болгон, ошондой эле, импрессионизм стилинде живопись картиналары жараткан чет элдик жана өлкөбүздүн сүрөтчүлөрүнүн иштерин анализ кылган элек. Эми алган теориялык билимиңерди практикалык-чыгармачылык иш-аракетке өткүлө. Өз алдыңарча ишти баштоодон мурда импрессионизм стилинде иштелген жана силердин көңүлүнөрдү тарткан чыгармалардын композициясын көз алдыңарга келтиргиле. Импрессионизм стилинде иштеш ыңгайлуу болушу үчүн силерге схемалык сүрөт сунуш кылынууда. Бул үчүн италиялык сүрөтчү Аннибал Каррачи негиз салган классикалык пейзаж иштөө стилинен пайдалануу максатка ылайык. Ал биринчи болуп пейзаж иштөөнү пландарга ажыраткан. Сүрөтчү биринчи катарды кочкул жана анык түстөрдө, ортоңку катарды орточо жылуу түстөрдө, үчүнчү – арткы катарды муздак түстөрдө иштөө каражатында чыгармаларында фазалык кеңдикти сүрөттөөгө жетишкен. Төмөндөгү сунушталып жаткан схемалык сүрөттөн (11-сүрөт) пайдаланып, пейзажды сүрөттөөгө, түс сүртмөлөрүн пуантилизм стилинде өзүнчө-өзүнчө бергенге аракет кылгыла. Пуантилист сүрөтчүлөр, өткөн сабакта айтылгандай, таза түс сүртмөлөрүн төрт бурчтук жана чекит сымал формаларда жанаша коюп сүрөт өнөрү чыгармаларын жаратышкан. Пейзажга тема катарында табияттын өзүнөргө тааныш болгон көрүнүшүн тандашыңар да мүмкүн. Үлгү катарында Павел Беньковдун «Мешкобчылар» (9-сүрөт) аттуу картинасын анализ кылгыла.

9-сүрөт. Павел Беньков. Мешкобчылар.

Анда түс сүртмөлөрү жана алардан пайда болгон түстөр гаммасы даана көрүнүп турат. Төмөндө келтирилген Республикалык сүрөтчүлүк коллежи окуучусунун тарткан сүрөтүндө пуантилизм стили колдонулган.

Аннибал Каррачи (1560-1609) Италиянын Болонье шаарында жашап чыгармачылык кылган. Сүрөт өнөрү чыгармаларын үйрөтүүнүн өзүнө мүнөздүү мектебин жараткан. Бул мектеп ага-ини Каррачилердин

10-сүрөт. Пуантилизм стилинде иштелген натюрморт. Республикалык сүрөтчүлүк коллежи окуучуларынын иши.

11-сүрөт. Пейзаж иштөөнүн схемалык сүрөтү.

көркөм билим берүү мектеби деп аталат. Болоньеда сүрөт өнөрү академиясын түзүшкөн. Анын теориялары академиялык стилде сүрөт өнөрү чыгармаларын жаратууда маанилүү роль ойногон. Алар көрүнүктүү живопись, портрет, пейзаж жанрында чыгармачылык кылуу менен бирге, балдарга сүрөт өнөрү чыгармаларын үйрөтүү методикасын жаратышкан.

Схемалак сүрөттүн биринчи планында ачык жана анык түстөрдөн пайдалануу сунуш кылынат. Экинчи планда болсо алардын ачыктыгы бир аз азайтылат. Үчүнчү пландагы элементтер болсо аба перспективасы мыйзамчылыгына карата муздак түстөр, негизинен, көгүш түстүн түрдүү түстөрүнөн, ошондой эле, көгүш түскө жакын болгон ным жашыл түстөрдөн пайдалануу аркылуу пейзаждагы алыстыкты сүрөттөө мүмкүн болот.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. Пейзаж жанрындагы сүрөт өнөрү чыгармаларында пландуулук эмне максатта колдонулат?
2. Пейзажда пландуулук принциби ким тарабынан жаратылган?
3. Камиль Писсарронун «Жамгырлуу күн» аттуу чыгармасындагы импрессионисттик стилге мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү айтып бергиле.
4. Өзбекстандык сүрөтчү Дилёс Мирсалимовдун «Дарак» аттуу чыгармасын анализ кылгыла.

Үйгө тапшырма:

Өз алдынарча пуантилизм стилинде пейзаж жанрында композиция түзгүлө.

Импрессионисттик стилде чыгармачылык кылган сүрөтчүлөрдүн иштеринен үлгүлөр жыйнагыла.

КУБИЗМ СТИЛИНДЕ НАТЮРМОРТ ИШТӨӨ

Сүрөт өнөрүндө кеңири таркалган стилдердин бири *кубизм* стили. Мындай стилде иштеген сүрөтчүлөр сүрөттөлүп жаткан буюмдардын айланасын айланып көрүп жаткандай кылып сүрөттөгөнгө аракет кылышкан. Бул умтулууну жана да бөрттүрүп көрсөтүү үчүн сүрөтчүлөр көрүүчүлөргө буюмдун көрүнбөс тараптарын да сүрөттөшкөн.

Кубизм стилинин негизчиси Поль Сезанн сүрөт өнөрү негиздерин үйрөнүүчүлөр үчүн кубизм стилинин маанилүүлүгүн айтып, сүрөтчү табияттагы цилиндр, шар, конусту көрүш керектигин айтат. Ошондо гана анда буюмдардын конструктивдүү түзүлүшүн анализ кылуу, буюмдардын өзгөрбөс формасын бүтүндөй көрүү тажрыйбалары калыптанат, анын формасы жана катыштарын туура сүрөттөө аркылуу жаратылган сүрөт өнөрү чыгармасынан шыктануу мүмкүн болот. Ошон үчүн да көптөгөн сүрөтчүлөр кубизм стилинде сүрөт тартышкан.

Поль Сезанн (1839-1906) француз постимпрессионизм агымынын өкүлү. Париждеги Сюие Академиясында билим алган. Кубизм стилинде, негизинен натюрморт, пейзаж, портрет жанрларында көптөгөн чыгармаларды жараткан. Картиналарда объекттин конструктивдүү түзүлүшүн узак убакыт байкоонун негизинде анализ кылышка умтулуу сезилип турат. Сүрөтчү живопись чыгармаларында көп түс иштетпеген, көбүрөөк буюмдардын конструктивдүү түзүлүшүнөн тышкары, алардын фазалык боштуктагы, жайдагы орунун сүрөттөөгө катуу маани берет (12-сүрөт).

12-сүрөт. Поль Сезанн.
Автопортрет.

Кубизм стилинде сүрөт иштөөнүн эң ыңгайлуу жанрларынын бири – натюрморт жанры. Анткени натюрморт жанрында иштөө үчүн коюлган буюмдар козголбос болуп, алардын конструктивдүү түзүлүшү, фазалык жайгашуусу, чөйрөдөгү абалды узак убакыт байкоо мүмкүн болот. 13-сүрөттөгү пейзаж жанрында жаратылган картинада сүрөтчү объект элементтерин сүрөттөөдө алардын көрүнбөс жактарын көрсөтүшкө аракет кылган. Адатта, ушул багытта чыгармачылык кылуучу сүрөтчүлөр чыгарма жаратканда кубизм стилинин мыйзам ченемдерине амал кылышат.

Поль Сезанндын жолун жолдоочу сыпатында Пабло Пикассонун чыгармачылыгы искусство тарыхында өзүнчө мааниге ээ. Себеби ал сүрөт өнөрүнүн көп багыттарында чыгармачылык кылган болсо да, салттуу стилдерди четке какпаган. Ж. Брак, Ф. Леже, Р. Белони сыяктуу сүрөтчүлөр да кубизм стилинде чыгармачылык кылышкан.

13-сүрөт. Кубизм стилинде иштелген пейзаж. Пабло Пикассонун «Хорта де Ембро кыштагындагы фабрика» чыгармасы, 1909-жыл.

1- тапшырма. Конструктивдүү түзүлүшү боюнча анчалык татаал болбогон буюмдардан турган натюрморт койгула жана андагы ар бир буюмдун геометриялык фигурасын анализ кылгыла.

2- тапшырма. Кубизм агымынын өкүлдөрү сыяктуу натюрморттогу буюмдардын көрүнгүс тараптарын сезген абалда сүрөттөөгө аракет кылгыла.

Өтүлгөн темаларды бышыктоо үчүн суроолор:

1. Сүрөт өнөрүнүн кубизм стилине кайсы сүрөтчү негиз салган?
2. Кубизм стилинде чыгармачылык кылган кайсы сүрөтчүлөр жана алардын кандай чыгармаларын билесиңер? Билгениңерди айтып бергиле.
3. Сүрөтчүлөр кубизм стилинен кандай максаттарда пайдаланышкан?

Үйгө тапшырма:

Анчалык татаал болбогон үй-орозгер буюмдарынан турган натюрморт түзгүлө жана андагы буюмдардын геометриялык фигураларын аныктагыла.

СҮРӨТ ӨНӨРҮНДӨ СИМВОЛДУК БЕЛГИ ЖАНА ГЕРАЛЬДИКА

Ар бир мамлекет эгемендүүлүк статусуна ээ болушу үчүн анын ыйык символу – туусу, гимни, герби жана улуттук валютасы болушу керек. Бул ыйык символдор мамлекеттин улуттук майрамдарында, мамлекеттер аралык жогорку учурашууларда, ошондой эле, өлкөнүн спортчулары эл аралык мелдешүүлөрдө жеңгенде көтөрүлүп, жаңырат. Өзбекстандын ыйык символдорунан анын Туусу жана Мамлекеттик Герби өлкөнүн расмий жайларында да дайыма орнотулган болот.

Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Герби 1992-жылы 2-майда Өзбекстан Республикасынын Олий Кенгашинин X сессиясында бекитилген. Гербин жаратылыш жараянында республикабыздын бир катар белгилүү сүрөтчүлөрү катышышкан. Алардын арасында сүрөтчү Анвар Мамажанов тарабынан сунушталган вариант жеңүүчү деп табылган. Демек, Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Герби сүрөтүнүн автору, белгилүү график сүрөтчү Анвар Мамажанов (14-сүрөт).

14- сүрөт. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик герби сүрөтүнүн автору Анвар Мамажанов.

115-сүрөт. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик герби.

Ўзбек графика сўрәтчүсү Анвар Мамажанов 1950-жылы 22-майда Ташкент шаарында туулган. 1968 – 1973- жылдарда Ташкент Театр жана сўрәтчүлүк искусствосу институтунун сўрәтчүлүк факультетинде (азыркы Камалиддин Бехзод атындагы Улуттук сўрәтчүлүк жана дизайн институту) Е. Лийепене жана Б. П.Шупактардын устаканасында окуду. Өзүнүн чыгармачылык иш-аракетинде Алишер Наваий чыгармаларынын антологиясы, Пиримкул Кадыров, Мухаммад Али, Азим Сүйүн, Хушид Давран, Ямин Курбан, Мухтар Кудайкулов сыяктуу акын, жазуучулардын чыгармалары, элдик дастандар, Апендинин анекдотторуна таандык китептерди кооздогон. Анын өздүк көргөзмөлөрү АКШ, Бахрейн, Бельгия, Ливия, Марокко, Тунис, Индия сыяктуу өлкөлөрдө болуп өткөн. Ал 20 дан ашык эл аралык көргөзмөлөрдүн катышуучусу. Сўрәтчү кийинки жылдарда руханий насыл-нарктарды калыбына келтирүү боюнча өткөзүлүп жаткан мааракелердин символдук эмблемаларынын, Алпамыш, Камалиддин Бехзод, Жалалиддин Мангубердилердин юбилейлерине иштелген эмблемалардын да автору.

Республикабыздын Гербинин түзүлүшү тоголок формага ээ. Анын сол жагында пахтанын ачылган чанактары, оң жагында болсо төгүнчачын, кут-береке символу – буудай машактары оролушу Өзбекстан туусу менен оролгон абалда сўрөттөлгөн. Гербдин жогору бөлүгүндө биримдик белгиси сыпатында учунда жарым ай жана жылдыз сўрөттөлгөн сегиз бурчтук анын сол жана оң оролуштарын символдуу байланыштырып турат (15-сўрөт).

Элибизде түрдүү уламыш жана легендалар бар. Анда легендалуу Зымырык кушу боору кеңдик, берешендик, жакшылыктын символу катарында берилет. Республикабыздын Гербинде сўрөттөлгөн канаттарын жайып турган Зымырык кушу элибиздин тынчтык, ынтымактуулук, жакшылык, бакыт-таалайга умтулуу жолундагы ой-тилектерин туюнтат.

Сўрөт өнөрүнүн символдук белгилер менен байланыштуу багыты да бар. Бул багыт өзүндө живопись, графика, дизайн искусствосу элементтерин топтогон абалда шаарлар, өлкөлөрдүн символдук белгилери – гербдерин сўрөттөйт. Герб өтө байыркы расмий жана символдук белги. Ал бир нече миң жылдык тарыхка ээ. Бул доорлор ичинде көптөгөн гербдер иштелген. Герб шаар же мамлекеттин өзүнө мүнөздүүлүгүн, шахтар жана өкүмдарларга мамлекет, аймак, катмар,

уруу ж.у.с. тукумдан тукумга мурас болуп калуучу мүлк белгисин билдирет. Ал туу, теңге жана башка буюмдарга түшүрүлгөн символдук маанидеги форма жана предметтер бирдигинен турган белги коюу мурастык белгиси болот. Тарыхта анын төмөндөгү негизги түрлөрү учурайт: мамлекет герби, жер-мүлк герби, корпорация герби (орто кылымдар устаканасы), уруу герби (дворян жана буржуазия уруулары). Гербдерди түзүү, анын маанисин түшүндүрүү, үйрөнүү менен алектенүүчү багыт геральдика (латынча heraldus) – герб таануучулук деп аталат. Гербдер, теңгелер мүлккө ээлик белгиси сыпатында архитектуралык эстеликтер, үй-орозгер буюмдары, курал-жарактар, теңге, медаль, искусство чыгармалары, кол жазма, китеп жана башка кымбат буюмдарга түшүрүлгөн. Демек, сүрөт өнөрүнүн бул тармагы байыркы тармак.

Тарыхый маалыматтардын күбөлүк беришинче, герб эрабызга чейинки үчүнчү миң жылдыкта бар болгон. Алгачкы коомдо байыркы дүйнө элдеринин көптөгөн символдук сүрөттөрүндө гербдин алгачкы үлгүлөрү учурайт. Алар тотемисттик («тотем» --англисче «тотем», «урук», «уруу» маанисин билдирет) көрүнүшүнө ээ болуп, ар бир урук же уруу өз тотемине ээ болгон жана бул тотем анын колдоочусу эсептелген. Ошол себептүү абдан көп өлкөлөрдүн гербдерине жаныбарлардын сүрөттөрү сакталып калган. Мисал үчүн, Шумер мамлекетинин гербинде арстан баштуу бүркүт, байыркы Рим мамлекетинин гербинде бүркүт, Венеция гербинде канаттуу арстан, Амир Темура гербинде үч

16-сүрөт. Америка Кошмо Штаттарынын Мамлекеттик Герби.

17-сүрөт. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик гербинин декоративдүү композициясы.

18-а сурат. Ташкент шаарынын герби.

18-б сурат. Бенешов-Шумове шаарынын (Чехия) герби.

шакек (айлана), Бухара (Аштарханийлер династиясы) гербинде желе жана анын үстүндө гүлзардын сүрөтү, улуу Хун каганаты (эрабызга чейинки 204 жана эрабыздын 216-жылдар) гербинде ажыдаар, Европа Хун каганаты (375 – 454-жылдар) гербинде таажылуу бүркүттүн сүрөтү түшүрүлгөн. Египет, Германия жана Россия Федерациясынын гербдеринде да бүркүт сүрөттөлгөн (18-а-б-в-г-д сүрөттөр).

Өзбекстандын гербинде легендалуу Зымырык кушунун

18-в сурат. Египет герби.

18-г сурат. Германия герби.

18-д сурат. Россия Федерациясынын герби.

сүрөттөлүшүндө тарыхый логика бар. Бардык гербдер үчүн жалпы болгон тарабы – алардын сүрөт өнөрү чыгармасы экендиги. Гербдер жөнүндөгү жалпы маалымат жана Өзбекстан Республикасынын гербинин негизги символдук элементтери жөнүндөгү түшүнүккө ээ болгондон кийин, аны амалда сызып көргүлө. Тапшырманын варианттары өз эркиңер менен тандалат, б.а. композицияларды өзүнөрдүн кызыгышыңар, мүмкүнчүлүгүңөргө карап ылай же пластилинден барельеф (бөртмө), аппликация, инкрустация, оймокерлик (жыгач, ганч) усулунда иштешиңер мүмкүн. Гербдин сүрөтүн катыштырып графика усулда декоративдүү композицияларды иштөө варианты

17-сүрөттө көрсөтүлгөн. Өзбекстан герби сүрөттөлгөн декоративдүү композицияны иштөөдө гербдин газета, журнал, открыткалардан кесип алынган даяр сүрөтүнөн пайдаланышыңар мүмкүн. 18-а,б сүрөттөрдө түрдүү шаарлардын гербдери сүрөттөлгөн.

Өз алдынча иштөө үчүн тапшырма.

Мектебиңер, маале, өз фирмаңардын гербин, символдук белгиси – эмблемасын иштегиле. 19-сүрөттө Ташкент шаарында салттуу түрдө өткөзүлүп келе жаткан «Сүрөт өнөрү жана прикладдуу искусство фестивалы» эмблемасы сүрөттөлгөн.

19-сүрөт. Сүрөт өнөрү фестивалынын эмблемасы.

Өтүлгөн темаларды бышыктоо үчүн суроолор:

1. Герб сөзүнүн мааниси эмнени билдирет?
2. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Гербинин сүрөтүн кайсы сүрөтчү иштеген?
3. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Гербиндеги сүрөт элементтери кандай символдук маанилерди билдирет?
4. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Герби кандай жайларга орнотулат?

ӨЗБЕКСТАНДЫН ПРИКЛАДДУУ КООЗДОО ИСКУССТВОСУНДА СИМВОЛИКАЛЫК ФОРМАЛАР

Өзбекстандын прикладдуу кооздоо искусствосун кооз оюу-чийүү (оймо-чийме) жасалгаларысыз элестетип болбойт. Бул искусство түрү кол өнөрчүлөрдүн эң жөнөкөйүнөн тартып өтө татаалдарында да, өлчөм жагынан укмуштай шандуу, көрүнүктүү үлгүлөрүндө да символдук маани берген формаларды көрүшүбүз мүмкүн. Мындай назик кооздуктарды балдар оюнчуктарында, бешик, сандык, стул, стол, кантакта, кутуча, шахмат тактасы, аттын ээри, шейшеп, белбоо, сузана, палак (гобелендин бир түрү), сайма, килем, зергерлик буюмдары, алтын саймачылык ж.у.с. көркөм кол өнөрчүлүк үлгүлөрүндө көрүшүбүз мүмкүн.

Ўзбек усталарынын прикладдуу кооздоо искусствосуна таандык чыгармаларында элдин маданияты жана турмуш шарты өз чагылышын тапкан. Өнөрдүн бул түрү өтө байыркы болуп, кылымдар ашып өнүгүп, өркүндөп келген. Биздин доорубузда да прикладдуу кооздоо искусствосу өнүгүп, даңкы дүйнөгө белгилүү болууда. Бул өнөрдүн түрлөрү Самарканд, Бухара, Хива, Ташкент сыяктуу шаарлардын музейлеринин көргөзмөсү экспозицияларынан орун алган.

Өзбекстандын прикладдуу кооздоо искусствосунда түс жана оюучийүү символдугу өзүнчө орунду ээлейт. Кайсы бир сүрөттү албайлык, анда кандайдыр бир символдук маани бар.

Азыр алтын саймачылык өнөрүнүн тарыхы жана анда колдонулуучу символдук формалар тууралуу токтолуп өтөбүз.

Алтын саймачылык өзбек элинин кеңири таркалган прикладдуу кооздоо искусствосунун түрү болуп, борбору Бухара шаары болгон. Тарыхый булактардын күбө беришинче, анын алгачкы үлгүлөрү орто кылымдарга (эрабыздын VI –VII кылымдары) тиешелүү болгон.

Алтын саймачылык өнөрү XIX кылымдын акырында Бухара эмирлигинин борбору Бухара шаарында өнүктү. Бухаралык белгилүү усталар Уста Салим, Уста Алимжан Мажидов, Уста Файзулла Гайбуллаевдер жараткан алтын саймачылык буюмдары азыркы күндө дүйнөнүн бир катар музейлеринде сакталат. Өзбекстан Мамлекеттик искусство музейи, Өзбекстан Элдик прикладдуу искусствосу музейлеринин экспозициялары арасында да алтын саймачылык өнөрүнүн үлгүлөрү бар.

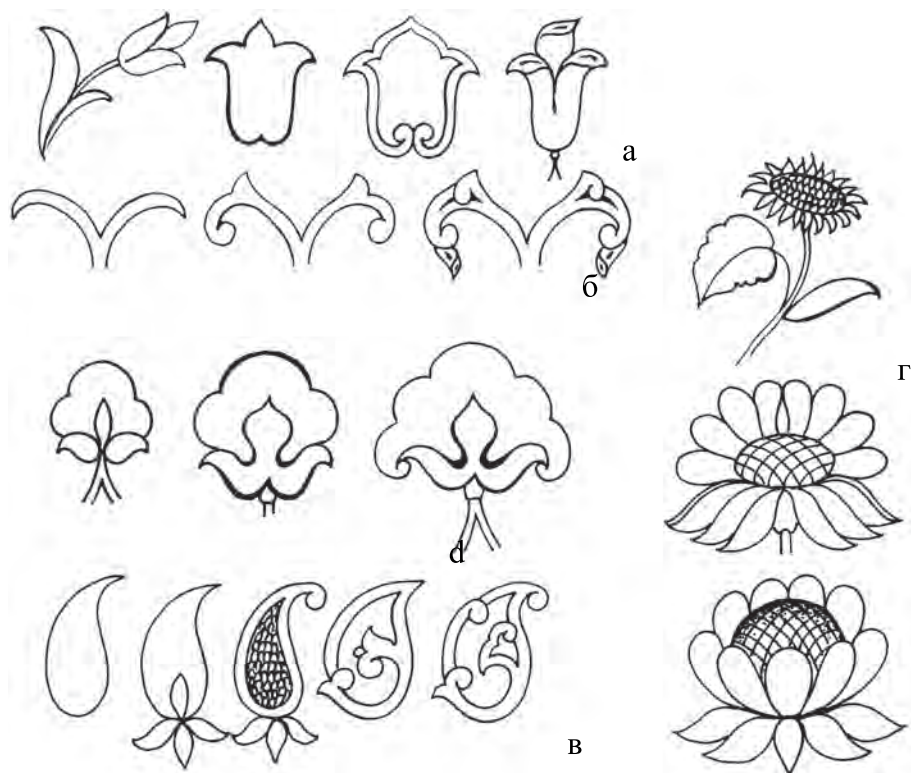
XX кылымдын экинчи жарымына келип бул өнөр түрү өлкөбүздүн башка аймактарында да өнүгө баштады. Бүгүнкү күндө келин-күйөөлөр, той балдар, юбилярлар, чоң жеңишке жетишкен спортчуларга алтын сайма чапан кийдирүү адатка айланып барууда.

Алтын саймачылык өнөрүндө колдонулуучу символикалык формалар да инсандардын турмушу менен тыгыз байланыштуу. Андагы оюучийүү элементтеринен бадам, жүзүм, жүзүм чырмаогу, пахта, бадал, дарак, түрдүү формадагы гүлдөр, козо жана андагы бадал, күн карама, мажүрүм тал, өркүн жана жалбырак сыяктуулардын формалары стилизациялаштырылган (көркөмдөштүрүлгөн) көрүнүштө колдонулат.

Прикладдуу кооздоо искусствосунда, айрыкча, алтын саймачылыкта мажүрүм тал саймасынын сүрөтү көп колдонулат (20-сүрөт). Себеби

20-сүрөт. Мажүрүм тал саймасы. XIX кылымдын экинчи жарымы.

21-сүрөт. Табигый формаларды стилизациялаштыруу:
 а) жоогазын; б) бутак; в) бадам; г) күн карама.

22-сүрөт. Прикладдуу искусстводо колдонулуучу оюу-чийүү
 элементтери табияттан алынат.

23-сүрөт. Күн карама жана бадам сүрөтү колдонулган оймо-чиймелүү кайма. XIX кылымдын акыры.

ал бакыт-таалайдын символу болуп эсептелет. Анын бир аз узунураак формасы – калемпир сүрөтү болсо жаман көздөн асыраш максатында колдонулат. Анар болсо токчулук, жыргалчылыктын символу катарында иштетилет, Чекилдек – тазалык жана түбөлүктүүлүк, толкун сымал гүл сабагы – байлык, өркүндөө, өркүн жана жалбырактар ойгонушту (молдукту) билдирет.

Жогоруда эстетип өтүлгөн символикалык формалар көбүрөөк прикладдуу кооздоо искусствосунун зергерлик түрүнө иштетилет.

Өзбекстан оюу-чийүү символдугу жөнүндөгү маалыматты кийинки темада улантабыз.

Эми үйрөнгөн символикалык формалардан өз алдынча оюу-чийүү композиция иштегиле. Композицияны сузана, палак же зардеворга ылайыктап түзгүлө.

Символдук маанини билдирүүчү табигый формаларды стилизациялоо үлгүлөрүн 21-сүрөттөн көңүл коюп байкагыла, 21-сүрөттөгү күн карама жана бадам сүрөтүнөн да композициянын өзгөчө вариантын иштөө үстүндө ойлоп көргүлө.

Табылган символикалык формалардан сузана үчүн оюу-чийүү иштегиле. Сузаненин фонун, башкача айтканда оюу-чийүүлөр түшүрүлүүчү матанын түсү кочкул болушун унутпагыла. Көп абалдарда кара мата тандалат. Ошон үчүн бул милдетти гуашь боёгунда аткарган оң.

Кыздар алтын саймачылык үлгүсү үчүн композиция түзүп, аны өз алдынча тигүүсү мүмкүн. Ал кичинекей тон, топу сыяктуу анчалык татаал болбогон буюмдар болушу максатка ылайык. Алтын саймачылык буюмдары сапаттуу, калың маталарга тигилишин эсиңерге сактагыла. Адатта, макмал, велюр сыяктуу маталар тандалат.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. Прикладдуу кооздоо искусствосунун үлгүлөрү кандай буюмдарга түшүрүлгөн?
2. Алардын үлгүлөрүн каерлерде учуратуу мүмкүн?
3. Символдук белги жана формалар жөнүндө эмнелерди эстеп калдыңар?

Үйгө тапшырма:

Үйүнөрдөгү буюмдардын форма жана кооздоолорун байкагыла, алардагы символдук элементтерин анализ кылгыла.

ЭКИНЧИ ЧЕЙРЕК

ЎЗБЕКСТАН ОЮУ-ЧИЙҮҮ СИМВОЛИКАЛАРЫ

Элдик прикладдуу искусствосу илгертеден эле адамдардын турмушун жасалгалоо каражаты болуп келген. Илгери үйлөр, мечиттер, медреселер мына ушул искусство түрүнүн жардамында кооздолуп, атайын боёктордо керамикаларга, мозаика, түрдүү жибек жиптердин жардамында саймаларга сайылган. Бизге замандаш болгон элдик усталар менен чеберлер бул салттарды улантышууда.

Жасалгалар жана аларды жаратуунун өзүнө мүнөздүү тизими бар. Бул образдуу тизим өзүндө көптөгөн маани жана мазмунду чагылдырат. Мисалы, саймачылыктын сузана, палак, дорпеч, кашта жана жайнамаз сыяктуу түрлөрүнүн өзүнө мүнөздүү максаты жана милдеттери бар. Саймалар (кашталар), адатта, чоң өлчөмдөрдө тигилип, бөлмөлөрдү жасалгалоодо колдонулган. Саймалардагы оюу-чийүү (оймо-чийме) композициялары ак же кара ирендүү маталарга жибек жиптер менен сайылат.

Саймалардын оюу-чийүү элементтеринде айбанат же өсүмдүктөр дүйнөсүнүн символикалык форма жана маанилери стилизациялаштырылган абалда колдонулат.

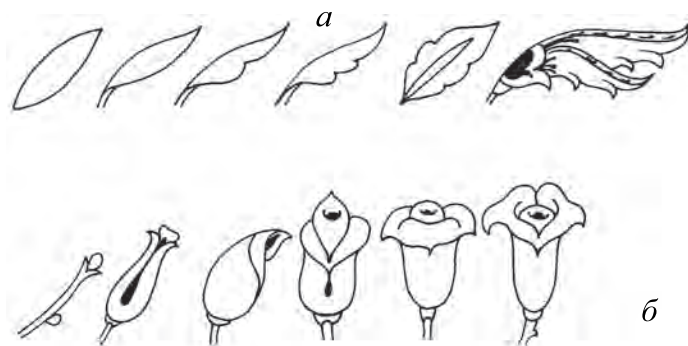
Сузанелерде оюу-чийүү элементтери көбүнчө айлана формада болот. Тоголок көрүнүштөрдөгү жасалга элементтери аалам жана инсан ортосундагы үзгүлтүксүз байланышты түшүндүрөт. Алардын композициясында өсүмдүк сымал оюу-чийүү элементтери да аралаштырылган абалда колдонулат.

Анын эки бөлүгүндө кооздук милдетин өтөөчү зардевор жана палактарда да негизинен айлана формадагы саймалар колдонулат.

Өзбекстан прикладдуу кооздоо искусствосунда жөнөкөйлөштүрүү жана көркөмдөштүрүү эсебине түрдүү табигый формалардын оюучийүү элементтери сыпатында колдонууда да өзүнө мүнөздүү символдук мааниси бар. Мисалы, оюучийүүдө пахта элементинин колдонулушу ушул эгиндин улуттук сыймык экендигин билдирет. Оюучийүү элементтеринде анар, алма, буудай, жүзүм жана анын жалбырагы, жандуу жандыктардын сүрөттөрү – кочкордун мүйүзү, короздун таажысы жана башка сүрөттөр да көркөмдөштүрүлгөн абалда прикладдуу кооздоо искусствосунда колдонулат. Мисалы, анар – токчулук жана төгүн-чачындын символу; анар гүлү – карапачылык, жезчилик, саймачылык, токуучулук, оймокерликте көп иштетилет; бадам – бакыт-таалайдын символу; бөрү карагат гүлү – өтө кооз пластинкалуу гүл, Орто Азия оюучийүүлөрүндө байыртадан ата-бабаларыбыз тарабынан тазалык жана түбөлүктүүлүктүн символу катарында колдонулуп келинет. Кептер – тынчтыктын, жарым ай – бакыт-таалайдын символу.

Гүл, бутак, дарак сынары оймо-чиймелер (оюучийүү) символдук маанилерди өзүндө камтыган. Мисалы, гүлдөгөн бак символу – жашоонун сулуулугу, бакыт, өркүндөө сыяктуу сыпаттарга байланышкан. Толкундуу өсүмдүктүн сабагы – тынымсыз чыгармачылык жана табият керемети, толкундар – күчтүү жашоо агымы, гүл болсо жарык ааламдын сулуулугу сыяктуу символдук маанилерди билдирет.

Төмөндөгү сүрөттөрдө жөнөкөй табигый формаларды көркөмдөштүрүү сүрөттөлгөн.

25-сүрөт. Оймо-чийме элементтери: а) жалбырак; б) ачыла элек гүл (бутон).

Оймокерликте ачыла элек гүл (бутон) элементи да көп колдонулат (23-сүрөт). Ал жашоонун улантуучулугу, ата-бабалардын ордун муундар ээлеп бара жатканын билдирет. Жоогазын да жаздын, жаштыктын белгиси сыпатында көп колдонулуучу элемент (21-а сүрөт). Табияттан алынган жалбырак да оймо-чийме композициясын толтуруучу жана анын тартуучулугун ашыруучу элемент катарында көп иштетилет. Жалбырактардын табигый көрүнүшүн стилизациялаштырган варианттары негизинде жөнөкөй жана татаал жалбырактар алынган. Алар кош жалбырак, көп жалбырак, төрт жалбырак (төрт жалбырактуу оймо-чийме элементи) деп аталат.

Өзбекстан прикладдуу кооздоо искусствосунда колдонулуучу оймо-чийме символикалары, алардын табигый формасы жана стилизациялаштыруу жөнүндө элестетүүлөргө ээ болдунар. Эми өзүнөр үчүн тааныш болгон табигый материалдарды стилизациялоо аркылуу оймо-чийме элементтерин чийгиле.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. Стилизация деген эмне?
2. Оймо-чийме элементтерин стилизациялоо жардамында пайда кылууда эмнеге негизделет?
3. Стилизациялаштырылган табигый формалар кандай символдук мааниге ээ болот?
4. Силер дагы кандай табигый формаларды стилизациялаштырып оймо-чийме элементтерин келтирип чыгарат элеңер? Ушул жөнүндө ойлоп көргүлө.

Үйгө тапшырма.

Өз алдынча оймо-чийме композициясын түзгүлө жана аны түстөрдө аткаргыла.

ПРИКЛАДДУУ КООЗДОО ИСКУССТВОСУНУН ОБРАЗДУУ ТИЗИМИ

Оймо-чийме үлгүлөрүндө колдонулуучу түрдүү геометриялык фигуралардын да символикалык маанилери бар. Төрт бурчтук ишенич маанисин билдирет. Бири-бирине кынаштырылып тигилген, токулган жана сызылгандыгы кыштан курулган имараттын бекемдиги, анда инсандардын бейкапар жашаш маанисин билдирет. Ошон үчүн оймо-чиймеде гүлдөр, жолдор –ислимий элементтер гирихте колдонулуучу

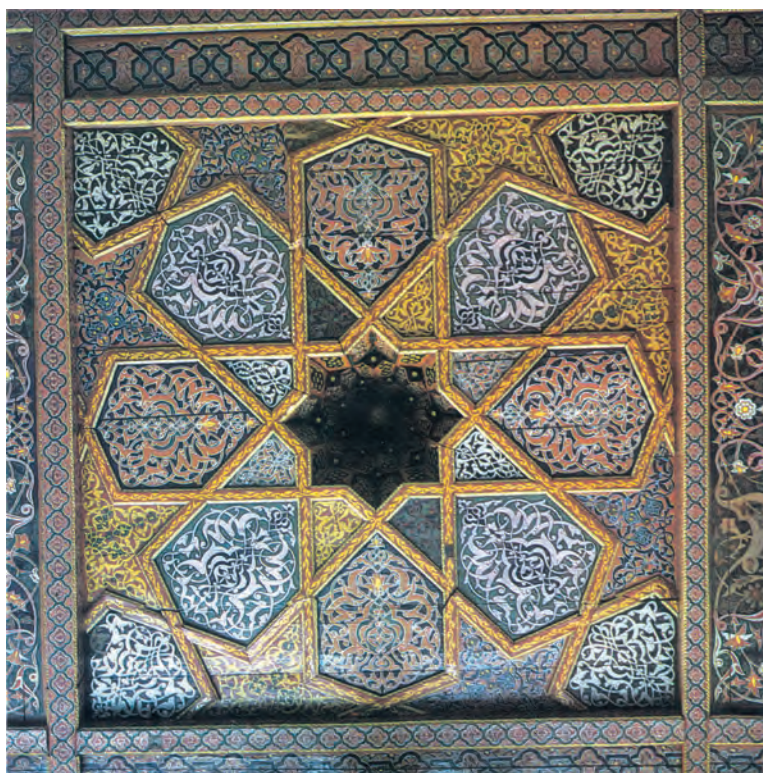
24- сүрөт. Фергана оймо-чиймеси. Кокон. XIX кылымдын башы.

геометриялык фигуралар бири-бири менен кынаштырылып, аралаштырылып сүрөттөлөт. Инсандар өмүрү бири-бири менен байланыштуу, бир планета, бир өлкө, бир мектеп, бир класс, бир уюм, бир үй-бүлөдө жашайт, эмгектенет, окуйт.

Оймокерлик искусствосунда төрт тарабы тең төрт бурчтук квадрат (латынча «quadrates», арабча «mugabba») – түбөлүктүүлүк, жарыктык; ромб – Жер эне; беш кырдуу жылдыз – дүйнөнүн өтмүш экендиги; Күн – жашоо символу; булут, алоо – жеңиш символу; айлана – бакыт, инсандарды жаман ниеттерден кайтаруу; жарым ай (айгүл), Хумо кушу – бакыт-таалай; жаңы чыккан ай – мусулмандык символу; калемпир – жаман көздөн асыроо; алма – мухабат; булбул – ишенич; ак кептер – тынчтык; түлкү – куулук; арстан – марттык, эрдик; элик – назиктик, сулуулук, коргоосуздукту билгизет.

Элдик прикладдуу кооздоо искусствосунда колдонула турган түстөр да өзүнө мүнөздүү маани-мазмунга ээ болот. Кара – аза, сары – айрылуу; ак – тазалык, актык, жарыктык, бакыт; көк – көгүлтүр асман, тынчтык; кызыл – жеңиш, шаттык жана кубаныч; жашыл – табиятты туюнтат.

Прикладдуу кооздоо искусствосунда колдонулуучу символикалык формалар жана алардын мааниси инсандардын жашоосу менен байланыштуу. Инсандардын өмүрү, жашоо түрү, жергиликтүү шарайыты түрдүүчө болгондугу үчүн, прикладдуу искусстводо колдонулуучу символикалык фигуралар, түс жана сүрөттөө усулдары да түрдүүчө болот.

25-сүрөт. Хива оймо-чиймеси. XIX кылымдын биринчи жарымы.

26- сүрөт. Ташкент оймо-чиймеси. XX кылымдын биринчи жарымы.

Мисал үчүн, оймокерлик искусствосунда Фергана, Хива жана Ташкент оймочулук мектептери бар. Аларда өзбек элдик прикладдуу кооздоо искусствосунун өзгөчөлүктөрү менен бирге жергиликтүү өзүнө мүнөздүүлүк да бар.

Бул мектептердин композициялык стили жана түс (ыран) берүүдөгү өзүнө мүнөздүүлүгүндө Фергана мектебинин оймо-чиймелеринде четтери жакшынакай кылып айландырылган, түстөрү болсо кызыл жана жашыл боёктордун тоюлган түстөрү менен боёлот. Харезмде болсо уста сүрөтчүлөр оймо-чийменин бетин өркүн жол жана ачыла элек гүл (бутон), ошондой эле, геометриялык оймо-чиймелер менен толтуруп, негизинен, көгүш түстүү боёктор менен оюу-чийүү композицияларын жаратышат. Ташкент мектебинин оймо-чиймелеринде түстөр колоритинин сөзсүздүгү, оймо-чийме элементтери, айрыкча, гүлдөр, жалбырактарга жол-жол берүү аркылуу тартуучулугу камсыздалат. Алар бирдей ырандардын түрдүү түстөрүн колдонууга көбүрөөк көңүл бөлүшөт.

Ташкент оймо-чиймечилик мектебинин калыптанышы жана өнүгүшүндө Ёкубжан Рауфов, Таир Тохтахожаев, Жалил Хакимов, Анвар Илхамов сыяктуу оймокерлер, Ташпулат Арсланкулов, Махмуд Усманов, Артык Файзуллаев сыяктуу ганч жана жыгач оймокерлердин кызматы чоң болгон.

Ташпулат Арсланкулов (1882–1962) (27-сүрөт). Ганч оймокери, *Өзбекстан эл сүрөтчүсү (1944), Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты (1948), бир нече орден жана медалдар менен сыйланган. Бир катар маданий-тейлөө жана административдик имараттарды, XX кылымдын*

27-сүрөт. Ганчкор уста Ташпулат Арсланкулов.

башында өздүк үйлөр, Өзбек драма театры, Алишер Навай атындагы Мамлекеттик опера жана балет академиялык Чоң театрынын имараттарын жасалгалоодо катышкан.

Хива оймо-чиймечилик мектебинде болсо Ата Палвонов, Абдулла Балтаев, Руздат Машарипов, Адамбай Ёкубовдор өз чыгармалары менен бай маданий мурас калтырышкан.

Фергана оймо-чиймечилик мектеби өкүлдөрүнүн чыгармачылыгында жогоруда айтып өтүлгөн өзүнө мүнөздүүлүктөн тышкары, Ташкент жана Хива оймо-чиймечилик мектеп-

теринин салттарын колдоо абалдары да учурайт. Саидмахмуд Наркозиев, Абдугани Абдуллаев, Аскар Акбаров, Кадыржан Хайдаров сыяктуу усталар Өзбекстанда гана эмес, чет мамлекеттерде да өздөрүнүн сейрек өнөрлөрүн көрсөтүшкөн.

Бухаралык Уста Ширин Махмудов, самарканддык Уста Кули Жалилов, Уста Шамсиддин Жалиловдор өлкөбүздөгү көптөгөн маданий-агартуу имараттардын курулушунда катышкан белгилүү оймокерлик, ганч жана жыгач оймокерлеринен болот.

Уста Ширин Мурадов (28-сүрөт) (1879-1957). Бухара шаарында ганч оймокер устанын үй-бүлөсүндө туулган. Өзбекстан Илимдер академиясынын ардактуу мүчөсү (1943), Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты (1948), бир нече орден жана медалдар менен сыйланган. Бухара, Самарканддагы байыркы архитектуралык эстеликтерди реставрациялоо, Бухарадагы Ситораи Мохи-Хоса, Ташкенттеги Мукумий атындагы музыкалуу драма театры, Наваий атындагы Мамлекеттик опера жана балет академиялык Чоң театры имаратынын курулушунда катышкан.

28-сүрөт. Ганчкор Уста Ширин Мурадов.

Кадыржан Хайдаров (29-сүрөт) (1899-1983) Кокон шаарында туулган. Өзбекстан Эл сүрөтчүсү, Мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты. Чыгармалары Өзбекстан тарыхы музейинде, элдик прикладдуу искусство музейинде сакталат. Ал Тарых музейи, Өзбекстан Көркөм академиясынын көргөзмө залынын оймо эшиктерин иштеген.

29-сүрөт. Уста жыгач оймокери Кадыржан Хайдаров

Өзбекстан элдик прикладдуу искусствосунда колдонулуучу оймо-чийме элементтери, алардын табигый жана стилизациялаштырылган варианттары, оймо-чийме элементтеринин символикалык белги жана мазмуну жөнүндө элестөөлөргө, прикладдуу искусство усталары – оймочулар, ганч жана жыгач оймокерлери жөнүндө маалыматка ээ болдуңар. Алган таасирлеринер, ээлеген билиминер негизинде өз алдынча оймо-

30-сүрөт. Кадыржан Хайдаров мектебинин улантуучусу. Өзбекстан эл устасы, Өзбекстан Баатыры Абдуганы Абдуллаев.

курулушта катышкан кайсы архитектуралык эстеликтерди билесиңер?

Үйгө тапшырма:

Өзүңөр оймо-чийме композициясын түзгүлө.

ПРИКЛАДДУУ КООЗДОО ИСКУССТВОСУНДА ФОРМА ЖАНА МАЗМУН

Өзбек элдик прикладдуу кооздоо искусствосу алгач форма жана мазмун шайкештиги менен көркөм. Бул шайкештикти ганч жана жыгач оймочулугу, көркөм карапачылык, прикладдуу искусствонун башка түрлөрүндө көрүшүбүз мүмкүн.

Форма жана мазмун шайкештиги, айрыкча, көркөм карапачылык, чеканкалоодо, мискерчиликте өзүнчө мааниге ээ болот. Неге хумдар ылайдан даярдалышын ойлоп көргөнсүңөрбү? Эмне үчүн ага атайын топурактан

чийме композициясын түзгүлө. Анын формасын (айлана, квадрат, жол ичинде) каалаганыңардай алышыңар мүмкүн. Оймо-чийме композициясында символикалык формалар, түстөрдүн бири-бирине шайкештигине көңүл бөлгүлө.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. Өзбекстан элдик прикладдуу кооздоо искусство буюмдарын жасалгалоодо кандай табигый формалар колдонулат?
2. Элдик прикладдуу кооздоо искусствосунда колдонулуучу форма жана ырандардын символдук маанилерин айтып бергиле.
3. Өзбекстан элдик прикладдуу кооздоо искусствосунун ганч жана жыгач оймочерлиги, оймо-чиймечилик түрлөрүндө кандай мектептер бар?
4. Элдик усталар оңдогон жана

а

б

в

331-сурет. Ўзбекистан көркөм карапачылыгы. а) Самарканд; б) Риштан, Гурумсарай; в) Хива.

ылай жууруп, андан сапал буюм даярдалганча маалым бир технологиялык жараяндар аткарылат? Эмне үчүн кумуранын конструктивдүү түзүлүшү ушул көрүнүштө чечилген? Алар да формасы жагынан ар түрдүү го? Бул ар түрдүүлүк, адегенде, алардын функциясынан келип чыгат.

Кумуралар тейлөө турмушунун эң байыркы буюмдары болуп эсептелет. Байыркы кумура буюмдарынын калдыктары Ўзбекистандын Тупраккалаа, Халчаён, Балалыктепа сыяктуу тарыхый жайларда алып барылган археологиялык казылмалардын натыйжасында табылган. Алардын айрымдары мындан миң жылдар алдын жасалган. Алар ата-энелерибиздин жогорку көркөм чеберчилигинен дарек берет.

Кумура буюмдарынан ата-энелерибиз суу, шербет, дан өнүмдөрү, май сактоо үчүн пайдаланышкан. Алар кандай материалдан (ылай, жыгач, темир, таш) даярдалганына карабастан, иштетүү үчүн ыңгайлуулугу менен бир катарда эстетикалык көрүнүшүнө да көңүл бөлүшкөн. Ошон үчүн карапачылык прикладдуу искусство тармагынын бири эсептелет. Эми болсо заман талабындагы техника жана технологиялар бул милдеттер үчүн ыңгайлуу идиштер иштеп чыгарылып жаткандыгы себептүү карапачылык, адегенде , искусство түрү сыпатында каралат. Ўзбекистандын карапачылык искусствосу өзүнүн жалпылыгы менен, анын түрдүү мектептеринин өзүнө мүнөздүүлүгү менен да көркөм. Риштан, Гурумсарай жана Ханка усталары көгүш, жашыл түстүү ислимий оймолор менен, Ташкент, Шахрисабз, Гиждуван жана Самарканд

32-сүрөт. Риштандык карапачылык сулалесинин жетинчи муун өкүлү Фирдавс Юсупов.

33-сүрөт. Бахадыр Жалалов. Өзбекстан эл устасы Мухиддин Рахимов.

усталары болсо кызыл, сары жана күрөң түстөгү иштери менен белгилүү (31-а,б,в сүрөттөр). Карапачылык искусствосунда прикладдуу формаларынын символдук маани берүүчү стилизациялашкан формалары да колдонулат.

Өзбекстан карапачылык искусствосунда хивалык Раимберди Матчанов, ташкенттик Тураб Шералиев, Мухиддин Рахимов, Акбар Рахимов, риштандык Рустам Усманов, Музаффар Саидов, Шарафиддин Юсупов, самарканддык Махкам Аблакулов, Абдураим Мухтаров, Уба кыштагынан Хамро Рахимовдор жогорку көркөм деңгээлдеги карапачылык чыгармаларды жаратышкан. Өзбекстан карапачыларынын чеберчилиги жөнүндө легендалар, жомоктор айтылган, алардын негизинде фильмдер жаратылган («Жетинчи жин» фильмин эстегиле).

Мухиддин Рахимов (1903-1988) (33-сүрөт) ташкенттик атактуу уста карапачы, Өзбекстан эл сүрөтчүсү, искусство таануу илимдеринин кандидаты, Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, орден жана медалдардын ээси, Бухара, Самарканддагы тарыхый-архитектуралык эстеликтерди ремонттоодо катышкан. Чыгармалары дүйнөнүн бир катар музейлеринде сакталат. Анын ишин уулу – Өзбекстан эл сүрөтчүсү Акбар Рахимов жана небереси Алишер Акбаровдор улантышууда.

Форма жана мазмун шайкештигин прикладдуу искусствонун чеканка (металлга согуп сүрөт түшүрүү) түрүндө да көрсө

болот. Элдик усталар тарабынан иштелген чайнек, жез кесе, кумган, кувшин (обдаста) сыяктуу буюмдар оймо-чийме менен кооздолгон. Өзбекстан жезчилик өнөрүнүн Ташкент, Фергана, Самарканд, Хarezм, Шахрисабз мектептери бар.

34-сүрөт. Зергерлик буюмдарынын үлгүлөрү.

Форма жана мазмун шайкештиги, анда түрдүү символикалык формаларды назик көрүнүштөрдө колдонулушун чеканка, зергерлик өнөрүндө да көрүш мүмкүн (34-сүрөт).

Практикалык ишти баштоодон мурда китепте берилген, өзүнөр турмушта учураткан, башка китеп жана журналдарда көргөн прикладдуу искусство буюмдарынын түзүлүшүн эстегиле. Силер аларга кандай кошумча киргизишинер мүмкүндүгү жөнүндө ой жүгүртүп, кийин практикалык ишке киришкиле. Жаратыла турган буюмдун формасын жакшылап ойлоп көрүп, анын варианттарын кагазга түшүрүп алгыла. Мисал үчүн, гүл салгыч вазанын формасын жасоодо аны кандай гүлдөргө болжолдонгондугу эсепке алынат. Эгерде

35-а сүрөт. Офтоба (кумган),
Кокон, 1976-жыл.

35-б сүрөт. Офтоба. Самарканд.
XVII кылымдын акыры.

ал 2-3 гвоздиканы салып коюш үчүн болжолдонгон болсо, анын формасы гвоздикага ылайык түрдө, жогору жагы узунураак, оозу ичкерээк болгону максатка ылайыктуу болот. Ошондо гана ал гвоздика менен бир бүтүн болот. Тескерисинче, сабы кыска, чачыранды гүлдөр үчүн жапыс көрүнүштөгү форма туура келет.

Экинчи топтун окуучулары үчүн төмөнкү класстарда үйрөнгөн оймо-чийме композицияларынан чыгармачылык менен пайдаланып, кутуча үчүн оймо-чийме композициясын иштесе болот. Эки варианттагы тапшырманы өз алдынча улантасыңар, б.а. кумура кургагандан кийин, анын сыртына акварель, гуашь, темпера боёкторунда кооздоо, көркөм иштөө бересиңер. Кутучанын үстүнө ылайыктап түшүрүлгөн оймо-чийме композициясы түстөргө боёлуп, бир нече жолу лакталат. Алардын экөөсү тең кичинекей искусство чыгармасы сыпатында мектептин музейинде же белек катары берилиши мүмкүн.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. Карапачылык өнөрү үлгүлөрүнүн тарыхый жана заман талабындагы функцияларынын ортосунда кандай жалпылык жана айырма бар?

2. Өзбекстан карапачылык өнөрүндө кандай багыттар (борборлор) бар? Алардын өзүнө мүнөздүүлүгүн эмне менен далилдөө мүмкүн?

3. Өзбекстандын белгилүү карапачылары, жезчилеринен кимдерди билесиңер?

Үйгө тапшырма:

Үйүңөрдө бар болгон прикладдуу искусство буюмдарынын формасын жана көркөм жасалгасын анализ кылгыла жана классташтарыңарга айтып бергиле.

ДИЗАЙН ИСКУССТВОСУ

Буюмдардын долбоорлорун жаратуучу адистерди дизайн усталары, дизайн сүрөтчүлөрү же дизайнерлер деп аташат. Дизайнерлик искусствосу байыртадан бар болуп, өнүгүп келген, бирок ХХ кылымдын 20 – 30- жылдарынан «дизайн» термини мамилеге киргизилген. Ал англисче сөз болуп, «чийме», «долбоор», «сүрөт» деген маанилерди билдирет. Дизайн атайын иш-аракет түрү, буюмдардын түзүлүшү, курулушун үйрөнүүчү жана аларды көркөм долбоорлоочу искусство түрү. Дизайнер жаратыла турган буюмга адамдардын талабы, доор өнүгүшү жана технологиясынан пайдаланып ыңгайлуу, жөнөкөй, арзан жана кооз буюмдардын үлгүсүн жаратуу искусствосу назарда тутулат. Бүгүнкү күндө аатомобилдердин жаңы моделдери, мебель, идиш-аяк, түрдүү станок жана башка буюмдардын формаларынан тартып, күндөлүк турмушта, кээде көңүл бурулбай турган, жөнөкөй конфет кагаздары, маркалар, бут кийимге жабыштырылуучу жөнөкөй этикеткалар, ар бир буюмдун туткучу анын бетине берилген иштөө, тандалган ыраңы, иштетилген сырьёсу – бардыгы дизайнер эмгегинин өнүмү.

Сүрөтчү дизайнер буюмду каерде жана кандай иштетилишин билиши, ошого карап буюмдун формасы, анын өлчөмдөрү,

36-сүрөт. Кийим дизайны. «ЛАЛИ» коллекциясынан.

37-а сурәт. Бөлмә интерьеры дизайны.

37-б сурәт. Ландшафт дизайны.

37-в сүрөт. Ландшафт дизайны. Макет.

материалын тандаш керек. Ошон үчүн да дизайнер долбоорлоочу, психолог, инженер, социолог, экономисттердин тармагын түшүнүшү, базар шартын жакшы билиши, жараткан ар бир буюмду конкуренция болушун камсыздашы керек.

Дизайн – өнөр жай иштеп чыгарышы менен байланыштуу. Өнөр жайда болсо көптөп буюмдар иштеп чыгарылат. Ал көпчүлүккө – эркек жана аялдарга, жаш - карыга, интеллигент жана ишчиге жагышы, туура келиши керек. Буга болсо изденүү, байкоо, талапты үйрөнүү аркылуу жетишилет. Дизайн искусствосу иштеп чыгаруу тармактарына ылайык түрдө ар түрдүү багыттарда болот. Архитектурада, айрыкча, анын мүмкүнчүлүктөрү ар тараптуу көрсөтүлөт: интерьер дизайны, экстерьер дизайны, ландшафт дизайны сыяктуулар.

38-а сүрөт. Кийим дизайнынын түстүү чечиминин үлгүсү.

38-б сүрөт. Автомобиль дизайны.

Өлкөбүздө станоктор, транспорт каражаттары, турмуштук тейлөө буюмдарга болгон талап жана каалоолорду илимий негизде үйрөнүү маселеси 1960-жылдардан башталган. Ири ишканалардын алдында долбоорчу топтор ачылды, атайын долбоор институттары ишке түшүрүлдү. Эгемендүүлүккө жетишкенден кийин республикабызда да дизайнерлер атайын жогорку жана орто атайын окуу жайларында даярдала баштады.

Бүгүнкү күндө Республикабызда дизайн искусствосу өзүнүн жаңы өркүндөшүн башынан өткөрүүдө. Өлкөбүз дүйнөгө даяр өнөр жай өнүмдөрү менен чыгып жаткан мамлекетке айланып барууда. Жаңы-жаңы машиналар, станоктор жана башка өнөр жай малдарынын дүйнө базарларына чыга баштаганы ушунун далили, анткени дизайн өнүгүүнүн өркүндөө белгиси, заман күзгүсү.

Дизайн искусствосу жөнүндө маалыматка ээ болуп, практикалык чыгармачылык иш-аракетке киришсеңер болот. Кызыкканыңарга кийим дизайны жана автомобиль дизайны боюнча иштөө сунуш кылынат.

Бөлмөнү дизайн искусствосу негизинде жабдууда, бул көнүгүүгө өтүштөн мурда негизги идеяны, эмнеге болжолдонгондугун аныктап

39-а сүрөт. Гүлдесте элементтүү кийим дизайны.

39-б сүрөт. Көпөлөк элементтүү кийим дизайны.

алуудан башталат. Мисалы, өзүнөр жашап турган үйдөгү бөлмөлөрдү байкагыла, досторунардын бөлмөлөрүн эстегиле, мейманкана, сабак даярдоочу бөлмө, келиндин бөлмөсүнүн жасалгаланышы жана мебелдерин салыштыргыла. Эгерде көңүл бөлгөн болсоңор, ар бир бөлмө өзүнүн аткарылган милдетине карап түрдүүчө жасалгаланган.

Силерге сунушталган тапшырма варианттарынан бири бөлмө дизайны, кийим дизайны, автомобиль дизайны боюнча бир нече эскиздерди иштеп алып, идеянын сүрөтүн калемде иштеп болгондон кийин түс берүүгө өтүшүнөр мүмкүн.

Заман талабындагы дизайн искусствосунда кийим дизайны өзүнүн сүрөт-туюнтуу каражаттарынын байлыгы менен ажыралып турат. Кийим дизайны форма, ыраң, түрдүү-түстүүлүгү менен дизайнерлерге кеңири мүмкүнчүлүктөрдү берет. Кийим дизайнынын долбоорун жаратуучу дизайнер сүрөтчү сыяктуу эскиздерди иштеп, композициянын (38-сүрөт) символдук туюнтуу каражаттарынан пайдалануу варианттарын колдонушу мүмкүн. 39-а-б сүрөттөрдө гүлдесте жана көпөлөккө окшогон кийим эскиздери сүрөттөлгөн.

Өтүлгөн темаларды бышыктоо үчүн суроолор:

1. «Дизайн» термининин мазмуну жана маңызы эмнеде?
2. Дизайн искусствосу кандай искусство жана ал качан пайда болгон?
3. Кийим дизайны дегенде эмнени ойлойсуңар?
4. Өзбекстанда дизайн искусствосу качандан өнүгө баштады?

Үйгө тапшырма:

Кызыгышыңарга ылайык багыттагы буюм дизайнынын эскизин иштегиле.

ҮЧҮНЧҮ ЧЕЙРЕК

ӨЗБЕКСТАНДЫН АРХИТЕКТУРАЛЫК ЭСТЕЛИКТЕРИ

Архитектура – инсандын күндөлүк жашоосунан ажыралгыс искусство. Архитектура да искусствонун башка түрлөрү сынары мамлекет тарыхы, маданий-руханий абалын өзүндө чагылтат, элдин жашоо түрү, эстетикалык караштарын көлөмдүү формаларда көрсөтөт. Ошон үчүн бул искусство акылуу түрдө тарыхый окуялардын хроникасы, доор күзгүсү катары эсептелет.

Өзбекстан жергеси архитектуралык эстеликтерге бай өлкө. Бул жерде байыркы замандардан баштап архитектуралык искусствосу өнүгүп келген. Алгач адамдар үңкүрлөрдө жашаш менен бирге жер үстүнө да турак жайларды кура башташкан. Ылай жана түрдүү формадагы чийки кыштан пайдаланып үйлөрдү курушкан, имараттын дубалдарын, полдорун шыбашкан жана түс берип бөлмөлөрдү жасалгалашкан. Неолит (э.ч. 6-4 миң жылдыктар) доордун акырына келип Өзбекстандын аймагында коргонтөбөлөр курулуш жайларында шаар жана шаар-мамлекеттер өнүктү. Ушул шаар-мамлекеттерде архитектуралык комплекстери жаратылды.

Өзбекстан архитектурасынын байыркы жана алгачкы феодализм доорлору да архитектуралык эстеликтерге бай болгон. Бул доордо жаңы архитектуралык идеялар пайда болду, ири архитектуралык комплекстери, тематикалык, сүрөтчүлүк композициялары, заңкайган айкелчилик чыгармалары жаратылды. Феодалдардын сарай-коргондору, бай соодагерлердин шаар жана шаар сыртындагы сарайлары пайда болду. Бул коргон-сарайлар мурунку көркөм-маданий борборлордон кыйла чекеде болуп, негизинен, дыйкан-феодалдардын турак-жайы

сыпатында пайда болду. Бул коргондор бекем дубалдар менен курчалган. Ушул коргон-сарайлардын тегерегинде кийинчерээк турак-жайлар, базарлар пайда боло баштады. Убакыттын өтүшү менен ушул жерлер да калың дубалдар менен айлантырып курчап алына баштаган.

Өзбекстан архитектуралык искусствосунун жаңы баскычы өнүккөн феодализм дооруна туура келет. Архитектурада жаңы типтеги имараттар, чыгармачылык идеялар жүзөгө келди. Шаар турмушу рабатка көчтү. Базарлар пайда болду. Соода катарларынын жанында кол өнөрчүлөрдүн жамааттары калыптана баштады. Шаарда жана анын сыртында көптөгөн жамаат жана турак-жайлар курулду. Бул курулуштарда акырындап ислам дини менен байланыштуу болгон архитектура шаардын көрүнүшүн белгилеште маанилүү орунду ээлей баштады. Мечиттин курулушу башка диндер менен байланыштуу диний имараттардын курулушуна чек коё баштады. Ошол доордо мечит типтери жүзөгө келип, жума мечиттер шаардан чекеде намазканалар курулду. Намаз окууга чыгыш үчүн мунаранын иштелиши да ушул доордун өнүмү. Окуу жайлары– медреселердин курулушу да жандана баштады. Намаз окулуучу жай өзүнчө мечит-медреселерде, аларга жакын жерлерде курулган. Ушундай намаз окулуучу жайлар Самарканд, Бухарада көп учурайт. Чорсу соода күмбөздөрү, шаар дарбазаларынын алдында кербен сарайлар, шаар жана андан тышкарыда мавзолейлердин курулушу ушул доор архитектурасынын өзүнө мүнөздүү жаңы багыттары бар болчу. Айрыкча, мавзолейлердин курулушунда кооздоо искусствосунун жетишкендиктери өз чагылышын тапты. Төбөсү учтуу аркалар да архитектура искусствосунун өзгөрүштөрүн белгиледи. Мунара курулушу да адат түсүнө кирип келе баштады.

Амир Темур жана Темурийлер доорунда архитектура искусствосу абдан өнүктү. Бул доордо архитектурада биринчи ирет келип чыккан ири жана татаал архитектура комплекстери маанилүү орундарды ээлейт. Архитектуралык эстеликтердин түстүү чиймелер менен байышы чоң көркөм-эстетикалык мааниге ээ болду. Түстүү кооздоо Орто Азия архитектурасында мурда да болгон, бирок XIV кылымга келип имараттын ички жана, айрыкча, тышкы жасалгасында бул стил өзүнчө орунду ээлей баштады. Сырдуу сапал тактачалардан иштелген түстүү чиймелер XIV кылымдын акырынан кеңири таркалды. Амир Темур өзүнүн туулган шаары Кеш жана борбору Самаркандда

40-сурет. Самарканд. Шохизинда мавзолейи.

гана эмес, өз карамагындагы жерлерде да укмуштуудай имараттарды курдурду.

Амир Темури жана Темурийлер доору архитектурасын Шохизинда архитектуралык комплексиз элестетип болбойт. Легендалуу Афросиёб жан боорунда жайгашкан комплекс XI – XII кылымдарда болгон мавзолейлердин ордуна курулган. Бул жер мусулмандар үчүн да ыйык жай болгон. Легендаларга көрө бул жерде олуя Кусам ибн Аббос мавзолейи болуп, ал ушул жерде тирилип жер астына кирип кеткен жана акырга чейин ошол жерде жашашка чечим кылган.

“Шохизинда” – “тирүү шах” наамы ушул жерден алынган. Азыркы Шохизинда комплексинин көрүнүшү XIV – XV кылымдардын биринчи жарымында калыптанган. Ал 1434–1435-жылдарда Мырза Улукбек тарабынан курдурулган портал менен башталат. Улукбек доорунда архитектуралык искусстводо катар сейрек эстеликтер жаратылды. Улукбек медресеси, обсерватория ушулар катарынан. Улукбек обсерваториясы үч кабаттуу болуп, ички бөлүгү сүрөттөр менен кооздолгон. Анда табият көрүнүштөрү кеңири орунду ээлеген.

Шайбанилер доорунда Бухара Борбордук Азиянын ири шаарларынын бирине айланды. Шаарда Темурийлер доорунда курулган имараттарга окшош укмуштай имараттар бой көтөргөн. Порталдары бири-бирине

каратып курулган кош медреселер курулду. Бухарадагы борбордук ансамблдерден Калон Жоме мечити жана Мир Араб медресеси да ушул стилде жаратылды. Имонкулихан кызматында болгон Жалаңтөш аттуу амалдар Самарканддагы чоң курулуштарга демөөрчүлүк кылат. Анын каражатынын эсебине Регистан майданы толук калыптанат. Ал мурда курулган Улукбек медресесинин каршысына көрүнүктүү Шердор жана Тиллакары медреселерин курдурат. Шердор медресесинин порталы сүрөт өнөрү жана прикладдуу искусство үлгүлөрү менен кооздолгон. XIV кылымда Бухара жакынындагы Чор-Бакр комплекси, Ташкенттеги Көкөлдөш медресеси жаратылган.

XVIII кылымдын акыры – XIX кылымдын баштарында Хиванын атактуу эстеликтери өзүнүн аякталган көрүнүшүнө ээ болот. Дарбазалар, кербен сарайлар жана медреселердин эсебине шаардын көркү ачылат. Пахлаван Махмуд медресеси, Тош Ховли сыяктуу эстеликтер бүгүнкү күндө кооздугу менен адамдарды таң калтырат. Исламхожа мунарасы шаардын ажайып архитектуралык эстелиги болуп эсептелет.

41-сүрөт. Бухара. Саманийлер мавзолейи.

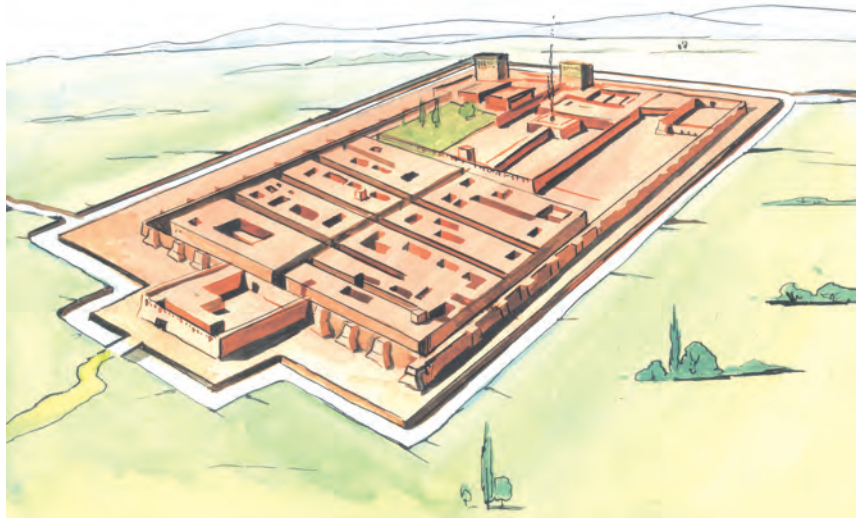
Харезм мамлекети эрабызга чейинки IV кылымдан баштап өз өсүшүнүн жаңы баскычына көтөрүлө баштайт жана э.ч. II - I кылымдарда болсо өзүнүн гүлдөгөн доорун башынан өткөрөт. Тупраккалаа ушул доордун маанилүү эстелиги. Калаа калың дубал менен айланга курчалган. Калаадагы сарай жана ибадатканалар жасалгага бай жана укмуштай кылып курулуп, аны кооздоодо сүрөтчүлүк жана айкелчилик искусствосунан пайдаланылган.

Өнүккөн феодализм доорунун сейрек эстелиги Саманийлер мавзолейи (41-сүрөт). Бул мавзолей акылуу түрдө дүйнөлүк архитектура искусствосунун сейрек искусствосу эсептелип, алгач өзүнүн жөнөкөй жана түзүлүшүнүн аныктыгы, катыштарынын шайкештиги жана архитектуралык дубалынын назик абалда бири-бири менен жуурулушуп кеткендиги менен ажыралып турат. Мавзолейдин негизи

42-сүрөт. Ташкент. Хаст имам мечити

квадрат болуп (7,20 x 7,20), төрт тарабында аркалуу эшик бар. Мавзолей сырт жагынан жогоруга бир аз тарайып баруучу куб жана анын үстүнө орнотулган жарым айлана түрүндөгү казанды эстетет. Имараттын сырткы дубал бети бышкан кышты түрдүү абалда терилишинин эсебине көркөмдөштүрүлгөн. Кыштын бирде каптал, бирде бурчу менен коюлушу бетинде жарык-көлөкө оюнун ашырып, аны эстетикалык көрүнүшкө ээ болушун камсыздаган. Бул жарык-

43-сүрөт. Тупрак калаа.

44-сүрөт. Самарканд. Гур Эмир мавзолейи.

көлөкө оюну болсо күн нурунун өзгөрүшү менен түрлөнөт жана имаратка ар дайым кайтарылгыс көрк берип турат.

Бухарадагы Калон мечитинин мунарасы кыштын көркөм мүмкүндүктөрү имараттын сырткы жасалгасын белгилеште маанилүү роль ойногон. Чындыгында кыш мунаранын бетиндеги оймо-чиймени түзүүчү бирден-бир элемент болуп калган. Алардын терилиши жана туруш абалынын эсебине бети өзүнө мүнөздүү көрүнүшкө ээ болгон.

Орто кылым архитектурасынын чыныгы бермети, бул – Темурийлер мавзолейи (44-сүрөт). Имарат жөнөкөй архитектуралык формалардан – сегиз кырдуу негиз, цилиндрлик барабан жана кырдуу көк-көгүлтүр күмбөздөн түзүлгөн. Имараттын ички бөлүгү да өтө кооз. Анын ички дубалдары мрамор менен жасалгаланган. Оймо жана түстүү, алтындын суусу жүргүзүлгөн оймо-чиймелер имараттын ички бөлүгүнө өзгөчө көрк берген.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. Байыркы Өзбекстан аймагындагы кайсы архитектуралык курулуштарды билесиңер? Аларды санап чыккыла жана ар биринин өзүнө мүнөздүүлүгүн мүнөздөп бергиле.

2. Темурийлер доорундагы архитектура үлгүлөрүнөн кайсыларды билесиңер?

3. Архитектуранын башка искусство түрлөрү менен кандай байланышы бар?

Үйгө тапшырма:

Өзүңөр жашап турган аймактагы архитектуралык курулуштар жөнүндө материал жыйнагыла жана классташтарыңарга аңгеме кылып айтып бергиле.

ЧЫГЫШ АРХИТЕКТУРАСЫ

Дүйнө элдеринин архитектурасы – турак жана жамаатчылык имараттары, сарайлар жана башка түрдөгү курулуштардын тышкы жана ички көрүнүштөрү, конструктивдүү түзүлүшү жана ушул сыяктуу жактары менен бири-биринен айырмаланат. Бул, адегенде, ар бир элдин жашоо түрү, тарыхый каада-салты, жергиликтүү климаттык шарттарына негизденет.

Өзбекстан архитектура үлгүлөрү өзүнө тиешелүү тышкы жана ички көрүнүштөрү, кайталангыс жасалгалары менен дүйнө

45-сүрөт. Самарканд. Шердор медресеси.

элдерин таң калтырып келүүдө. «Өзбекстандын архитектуралык эстеликтери» деген темадагы сабакта силер тааныштыңар. Өзгөчө, Самарканд, Бухара, Хива, Шахрисабз, Ташкент жана Кокон сыяктуу шаарлардагы байыркы архитектуралык курулуштар Чыгыш архитектурасынын эң жаркын үлгүлөрү болуп эсептелет.

Чыгыш архитектурасынын өзүнө мүнөздүү жагы – алардын порталдары, дубалдары, мунаралары түрдүү оймо-чиймелүү кооздуктар, араб жазуулары менен жасалгаланган. Самарканддагы Регистан ансамблинин Шердор медресесинин порталында реалдуу сүрөт (жолборс, Күн, адам келбети) чагылдырылган болсо, башка курулуштарда ислимий жана гирих усулундагы оймо-чиймелер, сулс стилинде жазылган жазуулар түшүрүлгөн. Алардын бардыгын көңүл коюп, байкагыла. Өзүңөр жашаган аймактагы архитектуралык эстеликтер, алардын жасалгаларын эстеп көргүлө. Бул көрүнүштөр силер иштеп жаткан чыгыш архитектура көрүнүшүнүн бир бөлүгү (фрагменти) үчүн материал болушу мүмкүн. Архитектура темасында сүрөт иштөөдө алардын формасы, жасалгасы имараттын көрүнүшүнө ылайыктыгына, имараттын болсо айлана-чөйрөгө төп келишине маани бергиле. Ошондо гана силер иштеген архитектура көрүнүштөгү сүрөт ишеничтүү чыгат.

46-сүрөт, Артыкалы Казаков. Ичан калаа.

Практикалык иш-аракетти баштоодон мурда китептеги иллюстрациялар: ошондой эле, Лев Буренин «Самарканд. Регистан», «Бухарадагы чайкана», Павел Беньковдун «Чыгыш көчөсү», «Чор Минор мечити», Рашид Темировдун «Бибиханумда жаз», «Самарканд», Алишер Юсуповдун «Шохизинда», Бактиёр Бабаевдин «Чыгыш пейзажи» чыгармаларынын репродукциялары жана Өзбекстандын байыркы шаарларына арналган альбомдорду чогуу көрүп, талкуулагыла. Айрыкча, Артыкалы Казаковдун «Ичан калаа» аттуу картинасында Чыгыш архитектурасы чебердик менен сүрөттөлгөн. Чыгыш архитектурасына таандык репродукцияларды талкуулоо силерге болочок композициянар үчүн тема табышка жардам берет.

Алган таасирлериңердин негизинде Чыгыш архитектура көрүнүшүнүн силерге туура келген варианттарынын эскизин иштегенден кийин, алардын негизинде жыйынтыктоочу композиция түзүп, аны акварель боёгунда же түстүү пастелде аткаргыла.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

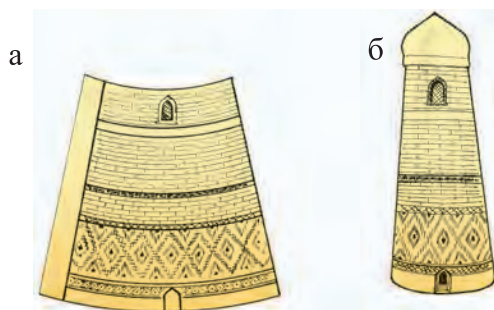
1. Архитектуралык ансамбль деген эмне?
2. Архитектуралык ансамбль фрагменти түшүнүгүнүн маанисин түшүндүрүп бергиле.
3. Өзбекстан аймагында кандай архитектуралык ансамблдер бар? Аларды санап чыккыла.
4. Өзбекстандагы тарыхый-архитектуралык курулуштардын порталдары, мунаралары, дубалдары кандай кооздолгон?

Үйгө тапшырма:

Чыгыш архитектурасы темасында композиция иштөө, алардын негизинде архитектуралык ансамбль макетин жасоо боюнча эскиздер иштегиле.

МЕН КААЛАГАН ШААР

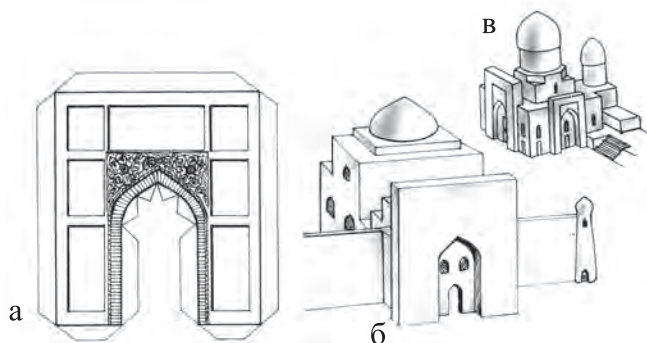
Өлкөбүз байыркы архитектуралык эстеликтерге абдан бай. Силер Ташкент, Бухара, Самарканд, Хива, Кокон, Шахрисабз, Каршы сыяктуу шаарларда байыркы архитектуралык ансамблдери бар экендигин билесиңер. Алардын арасында Ташкент, Бухара шаарындагы Көкөлдөш медреселери, Самарканд шаарындагы Регистан (Улукбек, Тиллакору

47-сүрөт. Артыкалы Казаков. Ичан калаа. Макет жасаш үчүн мунара үлгүсү.

жана Шердор медреселери) архитектуралык ансамбли, Шахрисабздагы Аксарай, Кокондогу Худаёрхан Ордосу дүйнөгө белгилүү. Алардын айрымдары, өзгөчө, Самарканд шаарындагы Бибиханым мечитинин жаралышы тарыхына таандык уламыштар да бар. Силер аларды барып же сүрөттөрүн көргөнсүнөр. Архитектура ансамблдери, адатта, бир бүтүн имараттар көрүнүшүндө курулган. Алар негизинен, мунаралар, порталдар, күмбөздөр, аркалар жана ушул сыяктуулардан түзүлгөн. Мындай архитектуралык курулуш ичинде, адатта, медресе жана мечит да курулган. Аларда таалим-тарбиялык аземдер өткөзүлгөн. Сабак өткөрүлүүчү бөлмөлөр, окуучулар жашай турган хижралар болгон.

Тапшырма жамаат иши болгондугу себептүү, архитектуралык ансамблдин айрым бөлүктөрүн өзүнчө-өзүнчө жасап, кийин бириктирүү мүмкүн. Силер үлгүлөрдө көрсөтүлгөн архитектура ансамблдеринен бирин тандап, анын макетин иштешиңер мүмкүн. Бул үчүн калыңыраак кагаз, картон, кайчы, желим, бычак, сызгыч жана ушу сыяктуу иш куралдары керек болот. Алгач өзүңөргө туура келген бөлүктөрдү

48-сүрөт. Чыгыш имаратынын порталын жасаш:
а) портал жайылмасы; б, в) чыгыш архитектуралык ансамблдеринин макеттери.

ажыратып алгыла. Булар өзүнчө жасала турган мунаралар, портал, күмбөз жана ушу сыяктуулар болушу мүмкүн.

Мунара, негизинен, бир бүтүн кагаздан жасалуучу кесик конус сымал көрүнүштөгү өзүнчө бөлүк. Анын үстүндө күмбөзчө, арка жайгаштырылат же ачык калтырылат.

Мунара төмөнкү тартипте жасалат: алгач чоң кагаздын сыртына мунаранын 47-а сүрөттөгү жайылмасы сызылып, кыркып алынат. Кагаздын бул бөлүгүнө архитектуралык курулуштарга мүнөздүү жасалга иштелет. Бул иш акварель же гуашь боёгунда аткарылат.

Боёгу кургагандан кийин, аларды ороп, конус сымал көрүнүшкө келтиргиле. Кийин желимдеп жабыштырып койсоңор, сүрөттө көрсөтүлгөн мунаранын негизги көрүнүшү пайда болот. Эми анын жогорку бөлүгүнө күмбөзчө, арканы орнотушуңар мүмкүн. Күмбөз, адатта, көк түскө боёлот. Күмбөздүн жогорку точкасынан төмөнгө бир аз кеңейип кетүүчү төмпөйгөн жайларын биринчи берген түсүнөрдөн тогураак жа ачыгыраак түскө жарык-көлөкө эрежелери негизинде берип чыксаңар, күмбөз төмпөк сымал сызыктардан тургандай көрүнөт.

Эми архитектуралык ансамблдин ортосундагы портал бөлүгүн жасаганга өтөбүз. Аны даярдоо тартиби сүрөттө көрсөтүлгөн.

Мында чиймеде көрсөтүлгөн шарттуу белгилерге көңүл буруп, портал жайылмасы чийип алынат. Кийин кыркыла турган, бүктөлө турган жерлерин белгилеп чыгасыңар. Ашыкча кагаз бөлүктөрүн алып таштагыла. Эми даяр жайылманы жыйганга киришкиле. Имараттын портал жасалгасына даяр материалдан, журналдарга чыккан, өзүнчө оймо үлгүлөрүнөн да пайдаланууга болот.

Эми даяр болгон архитектура ансамблинин бөлүктөрүн сүрөттөрдө көрсөтүлгөндөй кылып терип чыккыла. Бул көрүнүш силерге кайсы архитектуралык ансамблди эстетип жатат?

Мына ушул усулдарды колдонуп классташтарыңар менен өзүңөр каалаган шаарды долбоорлоп, макетин иштесеңер болот. Бул уламыштагыдай сарай, азыркы замандагы имарат болушу мүмкүн.

Архитеуралык ансамблдин тышкы көрүнүшү дал өзүнө окшош болушу үчүн алардын сыртына декоративдүү оймо-чиймелер иштешиңер керек болот. Бул үчүн байыркы архитектуралык курулуштардын сыртындагы оймо-чийме композициялары жана ыраңдарын кунт коюп байкагыла. Алардын үлгүлөрүн иштегиле. Кийин даяр макеттин

үстүнө оймо-чийме иштегенге өтөсүнөр. Эгерде түстүү кагаздар жана даяр оймо-чийме үлгүлөрүн тапсаңар, аларды макеттин сыртына жабыштырып койсоңор болот. Адатта, ансамблдин сырттары жол сымал оймо-чиймелер менен кооздолот. Кээде чоң өлчөмдөгү бир бүтүн оймо-чийме композицияларынан пайдаланылат.

Архитектуралык ансамбль макеттери заман талабындагы көрүнүштөрдө да жасалышы мүмкүн. Мында чоң өлчөмдөрдө курулган көп кабаттуу имараттар, музейлер жана ушу сыяктуу имараттардын көрүнүштөрүн тандасанар болот. Байыркы архитектуралык ансамблдерди заман талабындагы имараттар менен салыштырып көргүлө. Алардын арасында окшош жана айырмалануучу жактарын аныктагыла.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. Байыркы архитектуралык ансамблдери эмне максаттарда курулган?

2. Архитектуралык ансамблдердин курулушуна таандык кандай легендаларды окугансыңар? Алардан билгендеринерди классташтарыңарга айтып бергиле.

3. Байыркы архитектуралык эстеликтери кандай бөлүктөрдөн түзүлгөн?

4. Азыркы замандагы жана байыркы архитектура ортосундагы окшош жана айырмалануучу жактарын айтып бергиле.

5. Кайсы белгилүү байыркы жана азыркы замандагы имараттарды, алардын курулуш тарыхына тиешелүү эмнелерди билесиңер?

Үйгө тапшырма:

Өз алдыңарча имараттын макетин жасагыла жана ага көркөм кооздук бергиле.

АРХИТЕКТУРАЛЫК ПЕЙЗАЖ

Сүрөт өнөрүнүн түр жана жанрларынын ичинде пейзаж жанры табият менен инсан мамилелери, маанайларын сүрөттөөдө кеңири мүмкүнчүлүктөргө ээ. Пейзаждар да табият, инсандар сыяктуу түрдүү көрүнүш жана маанайларга ээ болот. Алар жаркырап тийген күн, булуттуу күн, жамгыр, кар, бороондорду сүрөттөө, шаар, кыштак, тоо көрүнүштөрүндө болушу мүмкүн. Сүрөт өнөрү сабактарында силер

49-сүрөт. Муртазо Эргашев. Шохизинда. Кыш.

үйрөнгөн чыгармалардын үлгүлөрү, андан тышкары, Иван Шишкин, Исаак Левитан, Алексей Саврасов, Урал Тансыкбаев, Николай Карахан, Оганес Татевосян, Рашид Темиров, Абдували Муминов, Артыкалы Казаков, Муртазо Эргашев, Анвар Мирсаатовтордун пейзаж жанрындагы чыгармаларын көрүп жана анализдөө силерге архитектуралык пейзаж элементтерин белгилешке мүмкүндүк берет. Аларда кыштактын бийик-жапыз үйлөрү, тоо, дарыя жана жылгалар, алыс-жакында сүрөттөлүшү мүмкүн болгон архитектуралык курулуш көрүнүштөрү, дарактар жана башка элементтер көрүнүшүн көрүшүнөр мүмкүн.

Прикладдуу искусство иш-аракетине киришүүдөн мурда өз

50-сүрөт. Архитектуралык пейзаж варианты.

51-сүрөт. Рашид Темиров. Бибиханымда жаз.

52-сүрөт. Рашид Темиров. Бибиханымда жаз

варианттарыңардын эскиздерин иштеп алгыла. Бул эскиз ар түрдүү көрүнүштө болушу мүмкүн. Архитектуралык пейзаж варианты көрсөтүлгөн.

Бардык пейзаждардын башкы идеясы, темасы – инсан жана табият шайкештигин эсиңерде сактагыла.

Эми архитектуралык пейзаж жанрындагы Рашид Темировдун «Бибиханымда жаз» чыгармасын анализ кылып көрөбүз.

Чыгарманын башкы темасы бир объект – Бибиханым мечити. Чыгарманын орто планында анын көп бөлүгү урап түшкөн негизги арка сүрөттөлгөн жана ал картина бетинин дээрлик жарымын ээлеген. Арка планда мечиттин күмбөз бөлүгү сүрөттөлгөн. Анын арка планда экендигин билдириш үчүн сүрөтчү аба перспективасынан өнүмдүү пайдаланган.

Башкы тема жаз мезгили Бибиханым майданындагы көрүнүштө сүрөттөлгөнү, чыгарманын аталышынан билинип турат. Ошол себептүү сүрөтчү чыгарманын ортосунда курулуштун көрүнүшүн, салабаттуу дарактардын гүлдөгөн абалын сүрөттөгөн. Муну менен сүрөтчү дагы бир тарыхый акыйкатты эстетип коймокчу болот, б.а. Бибиханымга

жыл сайын жаз келе берет, жыл артынан жылдар өтө берет. Ата бабаларыбыз жараткан улуу тарыхый архитектуралык курулуштар болсо, кылымдар аша салабаттуу болуп тура берет.

Архитектуралык эстелик жана дарактардын көрүнүшүн аныгыраак сүрөттөө үчүн сүрөтчү адамдардын фигураларынан пайдаланган. Адамдардын тулку-боюна салыштырмалуу алына турган болсо, Бибиханымдын өтө көрүнүктүү экендиги билинет.

Сүрөтчү адамдарды сүрөттөө аркылуу курулган жайды зыярат кылыш үчүн дүйнөнүн түрдүү бурчтарынан адамдардын келип турушун айтат.

Биз силер менен Рашид Темировдун «Бибиханымда жаз» аттуу чыгармасы мисалында архитектуралык пейзаж көрүнүшүнүн композициялык чечимин көрдүк. Эми өзүңөр көргөн жана эстеп калган архитектуралык пейзаждардын түрдүү көрүнүштөрү жөнүндө ойлоп көргүлө. Практикалык ишке киришүүдөн мурда өз варианттарыңардын эскиздерин иштегиле. Бул эскиз шаар же кыштак пейзажы, байыркы же азыркы замандагы шаар, алардын синтези көрүнүшүндө болушу мүмкүн. Күндүн батып бара жаткандагы пейзаж имараттардын жалаң эле силуэттерин сүрөттөөчү көрүнүштөрүн иштөө да салыштырмалуу оңойлугу, ошол учурда, анын эмоционалдык таасирчендигинин күчтүүлүгү менен силерди кызыктырышы мүмкүн. Эгерде бул сүрөттөр силерди кызыктырган болсо, ушул усулда пейзаж иштесеңер болот.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. Пейзаждын башкы идеясы деген эмне?
2. Пейзажчы сүрөтчүлөрдөн кимдерди жана алардын кайсы чыгармаларын билесинер?
3. Сүрөтчү Рашид Темировдун «Бибиханымда жаз» аттуу чыгармасынын композициялык чечимин мүнөздөп бергиле.

Үйгө тапшырма:

Архитектурага тиешелүү элемент (таң, акшам, баткан күн, булуттуу күн) пейзаж көрүнүшүн иштегиле!

ТӨРТҮНЧҮ ЧЕЙРЕК

КИТЕП ИСКУССТВОСУ

Инсандын өмүр бою эң көп керек боло турган буюму – бул китеп. Ал бизге билим алуу, эс алуу, бош убакытты көңүлдүү өткөрүүдө, ошондой эле, кандайдыр бир жардамга муктаждык сезгенибизде жардамга келет. Бир сөз менен айтканда, китеп инсандын билимдүү, маданияттуу болушунда маанилүү булак болуп эсептелет.

Китеп искусствосу – Чыгыш маданиятынын эң байыркы жана сейрек түрлөрүнөн бири. Китеп Чыгышта байыртадан сый-урматта болгон. Анда Мекен жана улут тарыхы, илим-билим сырлары, адамдардын философиялык жана эстетикалык көз караштары, жашоо түрү, арзуу-үмүттөрү өз чагылышын тапкан. Чыгыш китептери даанышмандык, руханий жетилгендиктин символу катарында белгиленет. Чыгыш китеп искусствосунун дагы бир баалуу жагы, анда каллиграфия, оймо-чийме, сүрөт, мукабалоочу, алтын тамга жазуучу адистердин жогорку көркөм чеберчилигинин синтези аркылуу китептер жогорку көркөм деңгээлдеги чыгарма даражасына жеткизилген. Ошол себептүү да дүйнөнүн эң ири музей жана китепканаларында (Санкт-Петербургдагы Эрмитаж, Нью-Йорктогу Метрополитен музейи, Лондондогу Британия музейи, Париждеги Франция Улуттук китепканасы жана башкалар) Чыгыш китеп искусствосунун сейрек үлгүлөрү сакталат.

Бүгүнкү күнгө келип китептердин бардыгы, дээрлик бирдей формага ээ. Бирок илгери алардын формалары түрдүү-түмөн болгон. Бул жараянда китеп искусствосунун башка багыттары менен бир катарда сүрөтчүнүн эмгеги чоң болгон. Китепте колдонулуучу арип түрлөрү, анын катыштары, көрүнүштөрү, текст жазыла турган бетинин композициясы жана башка жактары качандыр бир кезде сүрөтчү

тарабынан иштеп чыгылган. Ошон үчүн китеп кооздоочу сүрөтчүнү музыкантка окшотушат. Музыкант композитордун идеяларын чебердик менен аткаrsa, укмуштай музыкалык чыгарма жүзөгө келгени сыяктуу сүрөтчү автордун пикирлерин окуучуга эстетикалык ыракат тартуулай турган түрдө чечүүчү фигура болот.

Бизге чейин жетип келген эң байыркы китептердин бири – Зардуштийлик дининин ыйык китеби «Авесто» эрабызга чейинки I миң жылдыктын биринчи жарымында жаратылган болуп, ал 12 миң малдын терисине жазылган 21 китептен турат. Анын 5 китеби сакталып калган.

Өзбек элинин дүйнөгө белгилүү искусство түрлөрүнөн бири – китеп искусствосу экендиги, анын бай тарыхынан далалат берет. Камолиддин Бехзод, Махмуд Музаххиб, Искендер Икрамов, Чынгыз Ахмаровдор тарабынан көркөм жылмалоо берилген китептер сейрек искусство чыгармасы даражасында миллиондогон инсандардын руханиятын байытууга кызмат кылууда.

Өзбекстан китеп искусствосу үлгүлөрү азыркыда эң заман талабындагы техника жана технология менен жабдылган басмаканаларда басылууда.

Өзбекстандын азыркы заман талабындагы китеп искусствосу мисалында «Темур доорунун архитектуралык саманчы жолу», “Булакка бүткөн ыр», «Өзбекстан оймо-чиймелери», «Өзбекстан элдик искусствосу», «Сүрөтчү жана китеп», «Чыгыш адабияты жана искусствосу», «Бабурнома», «Азыркы замандагы Өзбекстан миниатюра искусствосу», «Орто кылымдар Чыгышынын илимпоз жана ойчулдары» аттуу китептер, ошондой эле, Самарканд, Бухара, Хива шаарлары жөнүндөгү альбомдор өзүнүн бийик көркөмдүк даражасы, сапаты боюнча классикалык үлгүлөр катарына кирет.

Өтүлгөн темаларды бышыктоо үчүн суроолор:

1. Чыгыш китеп искусствосунун сейрек үлгүлөрү дүйнөнүн кайсы музейлеринде сакталат?
2. Китеп формасындагы эң байыркы булактардан, эстеликтерден кайсыларын билесиңер?
3. Байыркы кол жазма китептерин көркөм кооздоодо кимдер катышышкан?

4. Чыгыш китеп искусствосунун атактуу сүрөтчү жана оймо-керлеринен кимдерди билесиңер?

Үйгө тапшырма:

Үйүңөрдөгү китептердин конструктивдүү түзүлүшү, көркөм кооздолушун үйрөнгүлө жана анализ кылгыла.

ӨЗБЕКСТАН КИТЕП ГРАФИКАСЫ ИСКУССТВОСУ

Графика сүрөт өнөрүнүн эң жалпылашкан түрү. Искусствонун бул түрү менен чоңу-кичинеси алектенишет. Анткени ал жалпыга тиешелүү. Кимдир бирөө өз пикирин билдириш үчүн, кимдир таасирлерин айкындаштыруу үчүн, дагы кимдир кыялданып отуруп, кандайдыр бир сүрөттөрдү тартат. Булардын бардыгы графиканын бир көрүнүшү.

«Графика» сөзү (грекче) «graphike» – «жазып жатам», сызып жатам» деген маанини билдирет. Анын массалыгы сүрөт өнөрүнүн живопись жана айкелчилик түрлөрү сыяктуу атайын шарайытты талап кылбайт. Аны кара тушта, жөнөкөй калем, фломастер же шариктүү ручкада дептердин барагы, ак кагазда иштесе болот.

Азыркы учурда графика искусствосунун өзүнө мүнөздүү татаалдыктары да бар. Бир карашта өтө жөнөкөй туюлган бул искусство түрү чындыгында андагы шарттуулуктар аркылуу татаал. Анда бир ыраң менен, адатта, кара ыраң менен сызыктар куралында ак кагаздын бетине ыраң жана анын түстөрү, болмуштагы окуя жана кубулуштар сүрөттөлөт.

Графика искусствосунун станоктуу графикасы, китеп, газета-журнал графикасы, прикладдуу графика жана плакат сыяктуу түрлөрү бар. Ошолордун ичинде инсандардын жашоосуна эң терең кирип барганы китеп графика искусствосу болот.

Китеп графикасы – китептерге көркөм кооздук берүү искусствосу. Китептер өзүнүн мазмуну жана маңызына жараша кооздолот. Ошол себептүү окуу китептер, окуу жана методикалык колдонмолор, илимий-массалык китептер, сөздүктөр жана энциклопедиялар, көркөм адабияттарга иштелген кооздуктар бир-биринен айырмаланат. Китеп графикасы искусствосунун мүмкүнчүлүктөрү адабий чыгармаларды көркөм кооздоодо толук көрүнөт.

Азыркы замандагы өзбек китеп графика искусствосу XIX кылымдын акырларында калыптана баштаган. Бир кездери Орто Азия белгилүү каллиграфтар, оймочерлер, сүрөтчүлөр, мукабачылардын китеп кооздоо боюнча жогорку чеберчилик мектеби болгон. XIX кылымдын акыры – XX кылымдын баштарына келип китеп иштеп чыгаруу искусство тармагынан индустрияга айланды. Европадан мурдагы Орто Чыгыш өлкөлөрүнө, XIX кылымдын 60-жылдарында Түркстанга европача китеп басып чыгаруу техникаларынын кирип келиши, ошондой эле, европалык китеп кооздоочу сүрөтчүлөрдүн бул жерде отурукташы кылымдар бою калыптанган салттардын кризиске учурашына алып келди. Китептерди техниканын жардамында басып чыгарууну жолго коюлушу өнүмдөрдүн көркөм даражасы эмес, санына көңүл бурулду. Ташкент, Хива, Самарканд, Андижан, Кокон, Маргиланда литография усулунда китеп чыгаруу жабдыктарын ишке түшүрүлүшү Түркстан жана Европада басып чыгарылып жаткан китептерди иш жүзүндө бирдей болушуна алып келди. Ушул доорго келип жамааттын китепке болгон муктаждыгын толук кандыруу үчүн аны индустриалдаштыруу табигый абалга айланды.

Өзбек графикасы китеп искусствосунун улуттук салттарын тиктөө жана өнүктүрүүдө өз чыгармачылык жолун XX кылымдын 30-жылдарында баштаган Искандар Икрамовдун иш-аракети маанилүү мааниге ээ болду.

53-сүрөт. Өзбекстан эл сүрөтчүсү Искандар Икрамов.

Искандар Икрамов (53-сүрөт) (1904 – 1972) – Өзбекстан эл сүрөтчүсү, таанымал китеп оймочер 1904-жылда Ташкент шаарынын Эски Жува массивинде туулган.

Болочок сүрөтчүнүн атасы Шоикрам Кары ата кары киши болсо да, уулундагы талантты көрүп, аны 1922 – 1924- жылдарда Ташкенттеги Түркстан өлкө көркөм билим алуу окуу жайында билим алышына мүмкүндүк жаратып берди. Кийинчерээк ал белгилүү өзбек жазуучусу Абдулла Кадирийнин сунушу боюнча Москва Мамлекеттик Жогорку көркөм-техника устаканасында (БХУ-ТЕМАС, 1924-1925) жана Санкт-Петербургда

бурга Көркөм академиясынын Көркөм искусство техникумунда (1925-1929) сүрөтчүлүк кесибин ээлеп, Ташкентке кайтты.

Анын талантынын толук көрүнүшүндө Абдулла Кадирий, Гози Юнус, Ходи Зарифов, Гафур Гулам, Айбек, Хамид Сулайманов сыяктуу адабиятчылар менен болгон мамилелер маанилүү орунга ээ болду.

Сүрөтчүнүн китеп искусствосун тандашы өз доорунун алдыңкысы, чоң акеси Шоисматилланын китеп дүкөнүндө өткөргөн күндөрү, ал жерде чоң акесинин Баку, Казань, Оренбург, Уфа сыяктуу шаарлардан алып келген газета, журнал, окуу китеби, романдар жана башка адабияттарды көрүп, шыктангандыгы менен байланыштуу.

Искандар Икрамов өз чыгармачылык иш-аракетинде Абу Али ибн Сина, Абу Райхан Беруний, Алишер Наваий, Гафур Гулам, Хамид Алимжан, Айбек сыяктуу агартуучулардын чыгармаларына көркөм иштөө берген. 1959-жылда Алишер Наваийнин «Лирикасына» иштеген көркөм кооздугу үчүн Германиянын Лейпциг шаарында өткөзүлгөн эл аралык китеп көргөзмөсүндө бронзо медалынын ээси болду.

Өзбекстан китеп графикасы искусствосунун өнүгүшүнө XX кылымдын 40 – 50-жылдарында Уста Мумин (Николаев), Владимир Кайдалов, Чынгыз Ахмаров, Михаил Рейх, 60 – 70- жылдарга келип Кутлуг Башаров, Тельман Мухамедов, Иван Кириакиди, Анатолий Бобров жана башкалар татыктуу салым кошушту. Айрыкча, Тельман Мухамедовдун чыгармачылыгында Чыгыш миниатюра искусствосунун салттары өзүнө мүнөздүү түрдө улантылды.

55-а,б сүрөт. Тельман Мухамедов. Өзбек эл жомокторуна иштелген иллюстрация.

54-сүрөт. Китеп кооздоочу сүрөтчү Тельман Мухамедов.

Мухамедов Тельман Яминович (1934 – 1976) (54-сүрөт) – 1934-жылда Ташкент шаарында туулган. 1968-жылы азыркы Камоллидин Бехзод атындагы Улуттук сүрөтчүлүк жана дизайн институтун бүтүргөн.

Өз чыгармалары менен бир катар эл аралык көргөзмөлөрдө катышкан. 1974-жылда Бүткүл Союздук Эл Чарбасы жетишкендиктери көгөзмөсүнүн бронза медалына ээ болгон. Өзбек эл жомоктору, Апендинин анекдоттору, Гафур Гуламдын «Шум бала», Мирмухсиндин «Архитектура» чыгармаларына иштелген иллюстрацияларында сүрөтчүнүн таланты даана көрүнгөн. Аларда терең юмористтик рух чагылтылган композициялар, назик келекелүү маанай жумшак сызыктарда чебердик менен сүрөттөлгөн.

56-сүрөт. Китеп кооздоочу сүрөтчү Анатолий Бобров.

Анатолий Андреевич Бобров 1948-жылда Чыгыш Казакстан облусунун Радионовка кыштагында туулган. 1972-жылда азыркы Камоллидин Бехзод атындагы Улуттук сүрөтчүлүк жана дизайн институтун бүтүргөн.

Китеп Анатолий Бобровдун бүтүндөй жашоо мазмунуна айланган. Ал китептин көркөм жана технологиялык жараяндарын мыкты билген сүрөтчү. А. Бобров кооздогон китептер республикалык, республикалар аралык жана эл аралык тандоолордун дипломдору менен сыйланган.

А. Бобров М.Р. Дайонун «Индонезия жомоктору жана легендалары», каракалпак эпосу «Шахриёр», инд баатырдык эпосу «Рамаяна», Аскад Мухтардын «Көл изи» ырлар топтому, Мухаммад Алинин «Боқий дунё» ыр романынын өзбекче жана орусча басылмасы, А.С. Пушкиндин «Балыкчы жана алтын балык жөнүндө жомок» китеби, Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» жана «Кыямат» чыгармалары, кыргыз эпосу «Манас» жана башка көптөгөн китептерди көркөмдөгөн.

Китептин жүзөгө келишине анын авторунан тышкары редактор (автордун жазган текстин тартипке салуучу), көркөм редактор (китептин көркөм конструктивдүү чечимин чечүүчү), корректор (каталарды түзөтүүчү) жана техникалык редактор катышат. Алар болочок китепти толук басмаканада басып чыгаруу үчүн кызматташтыкта даярдап беришет. Ошондуктан да ар бир китепте анын авторунан тышкары, редактор, көркөм редактор, сүрөтчү, техникалык редактор, корректорлордун аттары, китепти басууга даярдаган редакция жана басмакананын аты жазылып коюлат. Силер өзүңөр окуган китептерден алардын аттарын таап, ар биринин эмгегине баа берүүгө аракет кылып көргүлө.

Өтүлгөн темаларды бышыктоо үчүн суроолор:

1. Тарыхый китептер менен азыркы заман талабындагы китептер бири-биринен эмнеси менен айырмаланат?
2. Чыгыш китеп искусствосунун кризисине кандай факторлор себеп болгон?
3. Китеп искусствосунун чыгыш салттарын кайта калыбына келтирген сүрөтчү ким?
4. Өзбекстан китеп графикасы искусствосу өкүлдөрүнөн кимдерди билесиңер?
5. Китептин жаралышында кимдер катышат?

Үйгө тапшырма:

Китеп кооздоочу сүрөтчүлөр жөнүндө маалымат жыйнагыла жана алардын чыгармачылыгындагы өзүнө мүнөздүүлүктү анализ кылгыла.

КИТЕП ГРАФИКАСЫ ИСКУССТВОСУНУН КӨРКӨМ-ГРАФИКАЛЫК ЭЛЕМЕНТТЕРИ

Китеп кооздоо искусствосу да сүрөт өнөрү тармагы, ошондой эле техникалык тармак да. Себеби, ал сүрөт өнөрүнүн материалдары, сырьёлору, куралдары, сүрөт каражаты жана усулдарына негизденет. Экинчи тараптан, китеп кооздоочу сүрөтчү өз чыгармасын басып чыгарып жаткан китепти басмадан чыгаруу технологиясындагы өзүнө мүнөздүү шарттарга амал кылган абалда жаратат. Китепти жаратуу жараяны анын макетин даярдоодон башталат. Анда китептин жалпы

57-сүрөт. Төмпөк оймочийме түшүрүлгөн кайыш мукаба.

58-сүрөт. Төмпөк оймочийме түшүрүлгөн картон мукаба.

59-сүрөт. Зилола Сулайманова. Азыркы заман мукабасы.

түзүлүшү, композициясы, андагы элементтердин саны жана характери чагылдырылат. Макет негизинде китептин көркөм-графикалык элементтеринин оригиналы иштелет.

Китеп элементтеринин ичинде эң байыркыларынан бири мукаба болот (59-сүрөт). Чыгарманын негизги идеясын ачып берүүчү, анын образы, багытын сүрөттөөчү мукаба кылымдар бою түрдүү формаларда даярдалып жана иштелип келинди. Алар такта, тери, кагаз, пластмасса, металдардан даярдалышы мүмкүн (57–58-сүрөттөр). Байыркыда китеп мукабалары түрдүү кымбат баа маталар, таштар, алтын менен да кооздолгон.

Супер мукаба айрым китептерде гана болот. Ал жөнөкөй шрифттүү, көркөм кооздолгон, оймо-чиймеленген, фото кооздолгон болушу мүмкүн. Анын негизги милдети китеп жөнүндө элеске ээ болуш үчүн керектүү маалымат берүү жана китептин мукабасын коргоодон турат. Китеп жөнүндөгү жалпы маалыматты мукабадагы шрифттүү жана кооз композициялар туюнтат (59-сүрөт).

60-сүрөт. Байыркы китепке иштелген форзац.

Китептин ички көркөм кооздук элементтери **форзац** менен башталат. Форзац (немисче «vorsatz» – эки беттүү кагаз) китеп блогу менен мукабанын ички тарабына желимденүүчү кагаздан турат. Ал сүрөтсүз, ак, бир түстүү, оймо-чиймелүү, сюжеттүү жана китептин негизги мазмунун түшүндүрүүчү сөздөр жайгаштырылышы мүмкүн (60-сүрөт). «Темир доорунун архитектуралык топ жылдызы» аттуу китептин форзацында байыркы архитектуралык эстеликтерге иштелген оймо-чиймелүү мозаиканын берилиши китептин мазмунун байытууга кызмат кылган. Байыркы китептерден «Накшбанди кожолорунун жогорку ата-теги», Абдурахман Жаминин «Юсуф жана Зулайха», ошондой эле Курони Каримга иштелген форзацтар ар тараптуу жеткилең искусство чыгармасы катарына кирет.

61-сүрөт. Байыркы кол жазма китебинин оймолуу кош бети.

Китептин титул барагы анын «келип чыгышын» билдирет. Бирок «титул» термини (латынча «титулус») феодалдык жана буржуазиялык доордо жогорку мансаптуу кишилерге берилүүчү наам, ата-текти билдирет.

Китептин титул барагы да китеп жөнүндөгү толук маалыматты, чыгарманын автору, наамы, качан жана каерде басылып чыкканын билдирет. Кээ бир учурларда бул ариптүү композиция, сүрөт же оймо-

чийме менен толтурулат. Эгерде титул барагындагы жазуулар анын сол тарабындагы барагына да жайгаштырылса, бул бет **контртитул** деп аталат.

Титул барагынын сол тарабында жайгаштырылган иллюстрация китептин мазмунун түшүндүрүүчү сүрөт (ал чыгарманын каарманы же автордун портрети да болушу мүмкүн) **фронтиспис** деп аталат. Фронтиспис (латынча «фронс» – алды тарап жана «списио» – караймын) – китептин титул бети сол тарабында берилген иллюстрация. Анда чыгарманын негизги идеясы туюнтулат же маанилүү эпизоду сүрөттөлөт. Айрым китептердин фронтисписинде чыгарманын авторунун портрети берилет жана алар адатта, графика усулунда сүрөттөлөт.

Китептин главасы, бөлүмүнүн башталышында берилүүчү өзүнчө бет шмуцтитул («шмуцтител») деп аталат. Анда бөлүмдүн наамы, санынан тышкары, оймо-чиймелүү же сюжеттүү кооздуктар да жайгашуусу мүмкүн.

Азыркы заман талабындагы китеп искусствосунда колдонула турган дагы бир элемент колонтитул (латынча «колонна» – мамы жана «титулус» – жазуу) – китеп, газета, журналдар бетинде тексттин үстүндөгү сюжет маалыматтары – чыгарманын наамы, бөлүм, глава, параграфтары ж.б.) деп аталат. Колонтитул зарыл болгон материалды табууда мазмуну милдетин өтөйт.

а

б

в

62-сүрөт. Иллюстрациялар: а) шрифттүү; б) сюжеттүү; в) оймолуу.

Иллюстрация (латынча «иллюстриатио» – аныкташтыруу) – китеп кооздоочу сүрөтчүнүн композициялык түзүлүшү, сүрөт чеберчилигин толук көрсөтүү үчүн мүмкүндүк жаратып берүүчү көркөм-графикалык элемент. Ошондуктан, сүрөт өнөрү сабактарында түрдүү жанрдагы адабий чыгармаларга иллюстрация иштегенге көбүрөөк көңүл бурулган. Бир чыгармага бир нече сүрөтчү түрдүү жылдарда кайра-кайра кайрылып, ар сапар өзүнө мүнөздүү жаңылык киргизиши мүмкүн экендиги китеп искусствосу тарыхынан маалым. М.Сервантестин «Дон Кихот» чыгармасына иллюстрацияларды иштеген Хосе дел Костило (1780), Гюстав Доре (1863), Оноре Доме (1868), Хегенбарт (1951), Кукриниксилер (1953), жана П. Пикассо (1955) чыгармасынын көркөм чечимин өзүнө мүнөздүү стилде чечкен. Дал ушундай абалды Г. Гуламдын чыгармаларына, өзбек эл жомокторуна Тельман Мухамедов жана Абдубаки Гуламовдор тарабынан иштелген иллюстрацияларда да көрсө болот. Ошондой эле, Шарафиддин Али Ясдийнин «Зафарнома», Низами, Дехлави, Наваийнин «Хамсаларына», Фирдавсийнин «Шохномасы» жана ушул сыяктуу байыркы кол жазма чыгармаларына Чыгыш сүрөтчүлөрү тарабынан көптөгөн иллюстрация-миниатюралар иштелген (62-а, б, в сүрөттөр).

Китептин көркөм-графика элементтеринин ичинде эң жооптуусу прологу.

Сүрөт (заставка) жана хотима сүрөт (концовка). Себеби, алар китептин бир главасы, кээ бир учурларда китептин башталышы жана аякталышында анын мазмунун толук бойдон ачып бериши керек. Бул элементтер сюжеттүү, оймочиймелүү же аралаш болушу мүмкүн (62-а, б, в сүрөттөр).

Китеп графикасынын бардык көркөм-графика элементтери менен таанышып чыктык. Эми үйрөнүлгөн булактарга белгилүү сүрөтчүлөр тарабынан иштелген китеп кооздуктарынын өзүнөр элестеткен варианттарын иштеп көргүлө. Бул китеп кооздугунун каалаган бир

63-сүрөт. М. Бабахановдун «Амир Темура жана Темурийлер доору маданияты» аттуу китебинин мукабасынын эскизи. Сүрөтчү А. Сулайманов.

элементи болушу мүмкүн. Китептин көркөм элементин табууда эскиздерди иштөө аркылуу изденүүнүн мааниси чоң экенин эсиңерде сактагыла. Алар силерге логикалык туура, чыгарманын мазмунуна ылайык, графика тарабынан иштегенге ыңгайлуу вариантты тапканга мүмкүндүк берет. Ошон үчүн да китеп кооздоочу сүрөтчүлөр бир иллюстрация же заставканын композициялык чечимин табыш үчүн көптөгөн эскиздерди иштешкен. Силер да эскиздерди иштеп көргүлө. Алардын айрымдарын түстө аткаргыла.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. Китеп графикасынын көркөм-графика элементтерин санап чыккыла. Алар кандай функцияны аткарат?
2. Байыртада китеп искусствосунун көркөм кооздоолору кандай даярдалган?
3. Бир чыгармага түрдүү доорлордо бир нече сүрөтчүлөр тарабынан иллюстрациялар иштелген көркөм адабияттардан кайсыларын билесиңер? Аларды кооздогон сүрөтчүлөрдүн чыгармаларынын өзүнө мүнөздүүлүгү эмнелерде көрүнөт?
4. Кайсы китептерге сүрөтчүлөр тарабынан көптөгөн миниатюралар иштелген?

Үйгөтапшырма:

Өзүңөргө тааныш жана сүйүктүү болгон китепке иллюстрация иштегиле

КИТЕП ИЛЛЮСТРАЦИЯСЫ

Китеп иллюстрациясы искусствосу тарыхын үйрөнүү – Мекенибиз, анын маданияты тарыхын үйрөнүү. Китеп графикасы боюнча практикалык иштер бул искусство түрүнүн сүрөт өнөрдүн башка түрлөрү менен багыттары жана айырмасы, анын сүрөт усулдары жана каражаттарын өздөштүрүү мүмкүндүгүн берет. Төмөнкү класстарда силер өзбек эл жомоктору, жазуучу жана акындардын чыгармаларына иллюстрациялар иштегенсиңер. «Зумрат жана Кымбат», «Фаррух жана Зумрат» сыяктуу өзбек эл жомокторуна, «Алпамыш» эпосуна, «Семург» дастанына, «Апендинин анекдотторуна» иллюстрациялар иштелген, дүйнөгө «белгилүү болгон О. Дисней компаниясынын

64-сүрөт. Анатолий Бабров.
Өзбек эл жомокторуна иштелген
иллюстрация.

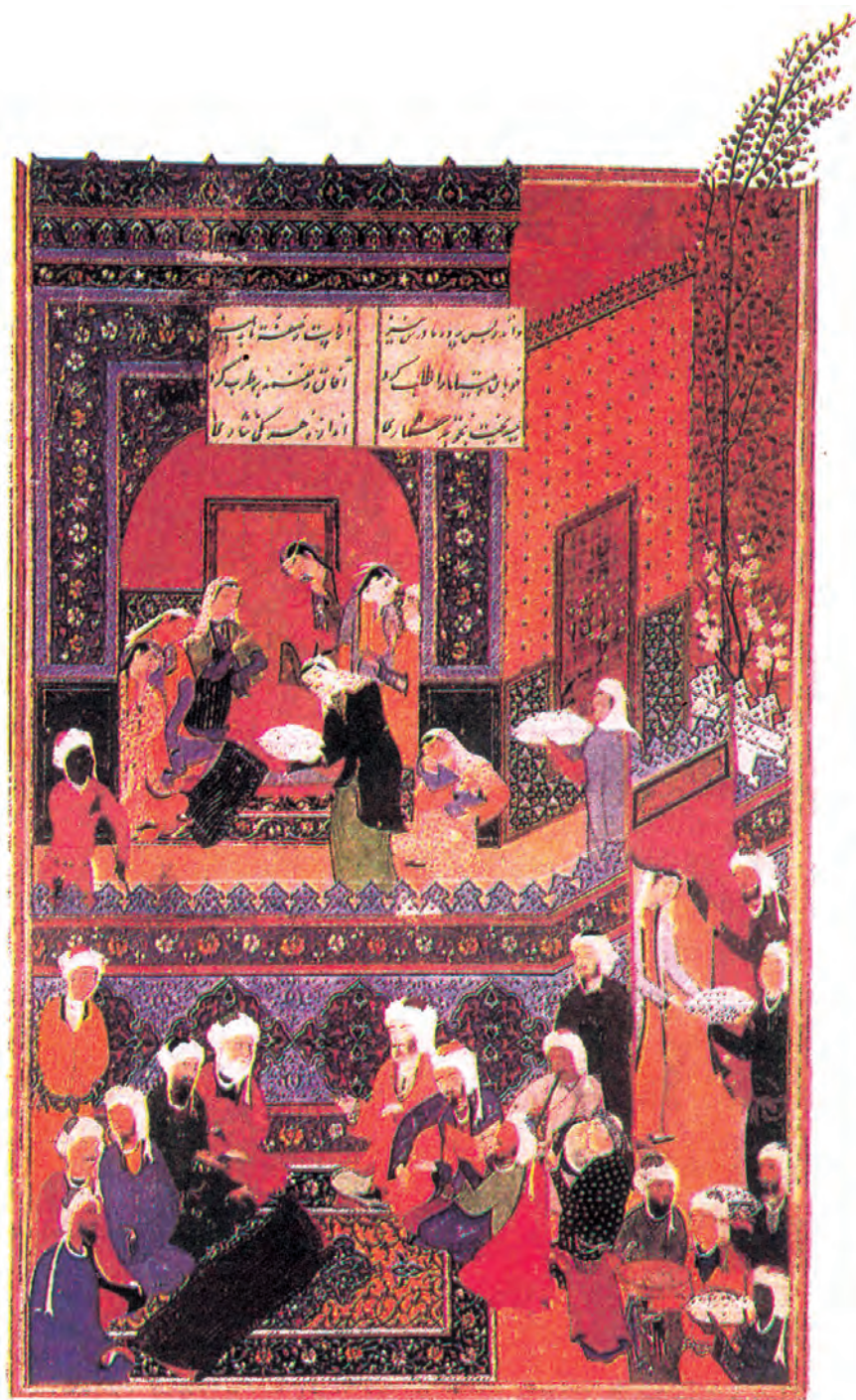

65-сүрөт. Абдубоки Гуламов.
Өзбек эл жомокторуна
иштелген иллюстрация.

бир катар мультфильмдеринин кадрлары да укмуштай иллюстрация үлгүлөрү милдетин өтөшү мүмкүн. Алардын арасында «Король арстан», Сулуу кыз жана маклук», «Аюу жана Маша» мультфильмдери чон, кичине дебей сүйүп көрүшөт. Ушул мультфильмдер өзүнүн мазмуну, персонаждарынын абдан кооз кылып иштелгендиги менен бардыгын өзүнө тартат. Ошондуктан алардын сюжеттери негизинде өз алдынча композиция аткаруу көнүгүүлөрү да кызыктуу. Бул да өз маңызы боюнча китеп графикасына окшоп кетет, б.а. сюжет негизинде иллюстрация иштелет. Өзбекстандык сүрөтчүлөрдөн Тельман Мухамедов, Абдубоки Гуламов, Анатолий Бабров, Абдукаххар Махкамов, Уйгун Салихов сыяктуу чыгармачылар көптөгөн элдик жомокторго иллюстрацияларды иштешкен.

Алгач жомоктун мазмунун эсиңерде сактап калгыла. Ошондо силер бардык жомоктордо болгондой, анда жамандык менен жакшылык ортосундагы кагылышуулардын бар экенин, бул кагылышууда жакшылык жеңип чыгышын эстейсиңер. Эми чыгарманын персонаждарын эстеп көргүлө.

Сулуу кыз жана анын кары атасы Морис. Өзүнө ашыкча баа берген жигит Гастон. Анын тегерегиндеги жүгүрүп жүргөндөр, паракор судья.

66-сурат. Камолитдин Бехзод. Низаминин “Хамсасына” иштелген миниатюра.

Башка бир сарайда өзүнүн олдоксон аракетин менен жардамга муктаж болгон бирөөгө жардам беришти каалабагандыгы үчүн сыйкырланган персонаждар. Бул жерде бардык нерсе жандуу жана алардын бардыгы – чайнек, чашка, тарелкалар, самовар, күзгү жана башка буюмдар сүйлөшөт, өзүнүн келбетине ээ. Алардын өкүмдары апсайган макулук бардык нерседен үмүтүн үзгөн. Анткени аны, сарайдагыларды өз абалына келтириш үчүн, кимдир сүйүп калышы керек. Ушундай коркунучтуу макулукту ким сүймөк эле. Бирок дүйнөдө мээрим жана жакшылык деген күч бар, ал бардык нерсеге татыйт. Чыгарманын эң кызык жери, Гастон менен макулуктун алышуусу болсо керек. Чыгарманын мазмунун эсиңерде сактап, буга ишенесиңер. Дагы бир нерсеге ишенич пайда кыласыңар, б.а. бирөөнүн мээримине толук үчүн, ошол адамга мээримдүү болуш керек. Эгерде сулуу кызга ушундай мээрим көрсөтпөгөндө, ал макулукка мээрим койбогон болот эле.

Силер мультфильмдин мазмунун эсиңерде сактап калдыңар. Эми андагы көрүнүштөр, персонаждардын кебетелерин эстегиле. Гастон бийик бойлуу, көкүрөк жана билек булчуңдары бакубат жигит. Бирок ал бул күчтөрдү жакшылык жолуна иштетпейт. Ошон үчүн да ал жеңилип калат. Сулуу кыздын атасы ойлоп табуучу. Бул анын тышкы көрүнүшүндө да көрүнүп турат. Каштары өскөн, кашка баш, мурут жана чачтары агарган.

Чыгарманын башкы каармандары, сөзсүз, макулук жана сулуу кыз Белл. Сулуу кыз билимге чаңкак, бош убагында китеп окуйт. Кийимдери жупуну жана өзүнө жарашкан. Макулуктун көрүнүшү анын тескериси. Ал абдан бакубат. Бирок бет түзүлүшү, буту-колдору айбан сымал жана коркунучтуу. Шахтыкындай кийими, заңгыраган сарайда жашашы анын сыйкырланганга чейин ким болгондугу жөнүндө ойлошко мажбурлайт. Анын кыймыл-аракеттеринде ак көңүл, маданияттуу, жакшы адам экендиги сезилип турат. Анын сулуу кызга абдан чоң китепкананы белек кылгандыгы да ушундан далалат берет.

Башка буюмдардын көрүнүштөрү да, иш аракеттери да жагымдуу. Алар сулуу кыз жана макулукту бири-бирине мээримдүү болуулары үчүн аракет кылышат. Демек, жакшы ниет жолунда кылынган кайрымдуу иш, албетте, оң натыйжа менен аяктайт. Дагы бир жыйынтык: бирөөгө белек бериште анын дитине, ички дүйнөсүнө

ылайык буюм белек кылуу керек. Ошондой эле, сабырдуу, эрктүү болуу да инсанды жакшылыкка жетелейт.

Мультфильмдеги негизги персонаждар жана окуялар менен таанышкандан кийин, өзүңөргө макул болгон композиция иштегиле. Ал үчүн алгач калемде бир нече эскиз аткарып аласыңар. Алардын негизинде бир бүтүн композиция түзүп, аны акварель боёгонда иштейсиңер. Түстүү калем жана фломастерлерде да иштесе болот. Каармандардын кийимдерин боёгондо макулуктун кийимин кочкул түстөрдө, сулуу кыздын кийимдерин назик, ачык түстөрдө боёо керек. Мындай жандашуу образдар характерине ылайык келет. Жакшы чыккан иштер жакын кишилеринер, инилеринер, карындаш-синдилеринерге белек болушу мүмкүн.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. Сүрөтчүлөр тарабынан иллюстрация иштелген өзбек эл жомокторунан кайсыларын билесиңер?
2. Эл жомокторуна иллюстрация иштеген өзбекстандык кайсы сүрөтчүлөрдү билесиңер?

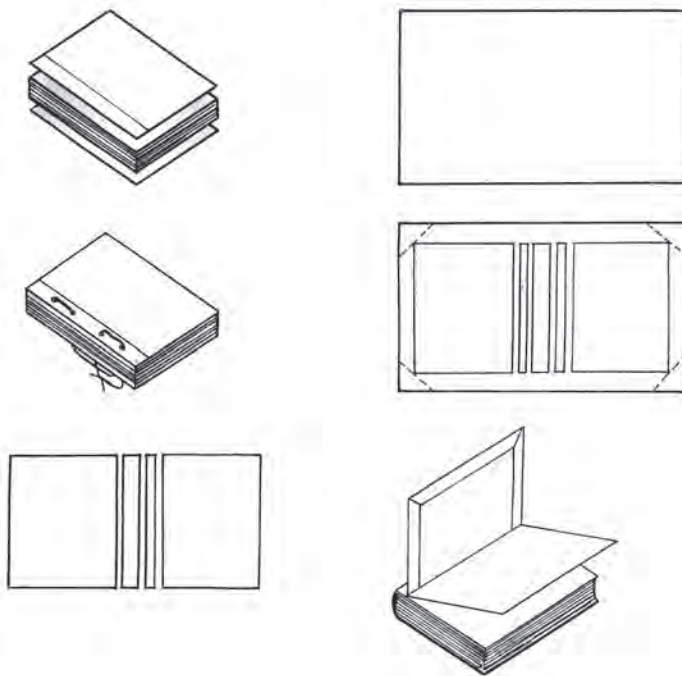
Үйгө тапшырма:

Сюжети силерге тааныш болгон эл жомоктору негизинде иллюстрация иштегиле.

КИТЕП МАКЕТИ

Китептин көркөм-графика элементтери жөнүндө толук маалымат алгандан кийин, өзүңөргө туура келген кандайдыр бир чыгармага макет иштеп көргүлө. Бул чыгарма ырлар топтому, чакан аңгеме, жомок же байыркы легенда, уламыш, мультфильм болсун. Аларды аткарып болгондон кийин, топтоп китеп абалына келтиресиңер. Ошондо өзүңөр жараткан китепке ээ болушуңар мүмкүн. Бул иштерди аткарып болгондон кийин, китептин жаратылышы канчалык машакаттуу, татаал иш экендигин тереңирээк түшүнөсүңөр.

Кээ бир китептер көп же туура эмес иштелгендиги себептүү бузулуп кетет. Алгач, анын мукабасы жыртылат. Мукабасы жыртылган китептин барактары бат эле бүктөлүп кетет. Мындай китептерди 67-сүрөттө көрсөтүлгөндөй мукаба жасап, калыбына

67-*rasm.* Kitob tayyorlash jarayoni.

келтирип койсоңор, анын өмүрүн дагы да узарткан болосуңар жана ини, карындаш-синдилеринерге да көп жылдар бою кызмат кылышы мүмкүн.

Так ушундай ишти журналдар менен да кылсаңар болот. Алардын мукабалары да жука болгондугу үчүн узак жылдар пайдаланууга жараксыз. Ошондуктан алардын көлөмүнө карап, бир жылдыгын 1 же 2 том менен мукабалап коюлса, узак жылдар тура берет.

Демек, эски китепти да, журналды да бирдей усулда мукабалаш мүмкүн. Бул үчүн китеп (журнал) өлчөмүндөгү эки бүктөлгөн кагазды бүктөлгөн абалда ылдый жагынан 20 – 30 мм бөлүгүнө желим сүртүп, ага ушул өлчөмдө мата жабыштырып чыгабыз. Мата да желимденип блокко жабыштырылат. Матанын бир бөлүгү блокко жабыштырылган болсо, экинчи бөлүгү мукабага форзацты биринчи (сол) барагына жабыштырыш үчүн калтырылат. Кийин анын 4 жеринен бирдей аралыкта тешип, жип менен бекем тартып блоку бириктиресинер. Бирок китептин текст бөлүгүн кошуп тигип жибербестик керек. Эми мына ушул блок өлчөмүнөн

чоңураак өлчөмдө картон мукаба даярдайсыңар. Бул картон китептин блогунан 3 – 4 мм чоңураак болушу керек. Ошондо гана алар китеп блогун жакшы коргойт. Демек, мукаба үчүн даярдалган картон ылдыйкы бүтүн бөлүгү, калыңдыгы, калыңдыгынан блок тигилген жерине чейин жана 1,2 мм аралык калтырылган үстүңкү бөлүктөн турат. Аларды ушул тартипте ар тарабынан бүктөп жабыштырыш үчүн жетиштүү болгон матага же чыдамдуу кагазга жабыштырып чыгабыз. Матанын төрт бурчун 45 градуста кыркып ташталат жана бүктөп, картондун арт жагына жабыштырылат. Даяр болгон мукабаны блокко кийгизип, мурда форзацтын сол тарабы үчүн калтырылган матаны, кийин форзацты жабыштырып, 1– 2 саатка бастырып коёбуз. Даяр болгон мукабаны китептин мазмунуна ылайык түрдө кооздук, жазуу менен кооздошубуз да мүмкүн. Мындай китеп узак жылдар өзүнүн сапатын сактап калат. Ошондой эле, мукабаланган журналдар да ишеничтүү корголгон болот. Ошон үчүн да ири китепканаларда китептер маалмаалы менен ремонттолуп турулат, журналдар да бир нече саны бириктирилген абалда калың мукабада сакталат.

Өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн суроолор:

1. Макет деген эмне, ал эмне үчүн даярдалат?
2. Китептин узак убакыт сакталышы үчүн эмне кылуу керек?
3. Мукабалардын кандай түрлөрү бар?

Үйгө тапшырма:

Өз алдыңарча китептин көркөм-графика элементтеринен макет даярдап, ага көркөм кооздук бергиле.

ТИРКЕМЕЛЕР

Урматтуу окуучу! Төмөндөгү сөздөрдүн мазмунун жана маңызын эстеп калгыла. Аларды сүрөт өнөрү жөнүндөгү маектерде колдонууга аракет кылгыла.

А н с а м б л ь (фр.) – бир бүтүндүктү, композициялык бүтүндүктү түзүүчү курамдык шайкештик. Сүрөт өнөрү, музыка, айкелчиликте көп колдонулат. Мисал үчүн, Самарканддагы Регистан ансамбли.

В е л ю р (фр.) – алтын саймачылыкта колдонулуучу макмал сымал калың мата.

Г е р а л ь д и к а (лат.) – герб таануучулук, гербдер жана тарыхтын өзүнө мүнөздүү жактарын үйрөнүүчү тармак. Сүрөт өнөрүндө гербдерди сүрөттөө.

Г е р б (нем.) – мамлекет, шаарлардын бекитилген символдук белгиси.

Г и р и х (фр.) – композициясы геометриялык фигуралардан келип чыккан оймо-чийменин түрү.

Г р а ф и к а (грек.) – сүрөт өнөрү түрү. Анын литография, гравюра, офорт, плакат, станок, китеп, иштеп чыгаруу графикасы сыяктуу түрлөрү бар.

Д и з а й н (анг.) – түрдүү буюм, имараттар интерьерин, кийим-кече, техникалык каражаттарды көркөм долбоорлоштуруу.

С ы й ы н у у ч у ж а й – диний сыйынуу өткөрүлүүчү имараттардын жалпы аты. Ар бир динде сыйынуучу жайдын өз наамы бар: христиандыкта – собор, чиркөө, костел, кирха; исламда – мечит; иудаизмде – синагога дейилет. Буддизмге ишенген өлкөлөрдө сыйынуучу жайлар түрдүүчө аталат. Японияда – тора, Шриланкада – вихара, Монголияда – хуре, Бурятияда – датсан ж.б. Ар кайсы динде адамдардын кудай менен мамиле кылуучу жайы сыпатында сыйынуучу жай көп маанини билдирет. Мисалы, христиандыкта жана буддизмде сыйынуучу жай диний тараптарын чагылтуучу ааламдын моделин эстетет. Анын архитектуралык, оймо-чийме жана сүрөт кооздуктары ошол диндин мыйзам-эрежелерине сөзсүз баш ийдирилет. Ар кандай мамлекеттин сыйынуучу жай архитектурасы ошол эрежелерге карабай, өзүнүн улуттук түзүлүшүнө ээ жана архитектура берметтери сыпатында дүйнө маданияты казынасына кошулган салым болот.

И л л ю с т р а ц и я (грек.) – кандайдыр бир текст же кубулушту түшүндүрүү, толтуруу үчүн иштелген сүрөт.

И м п р е с с и о (грек.) – XIX кылымдын акыры, XX кылымдын баштарында Европа, өзгөчө, Франция живописинде жүзөгө келген көркөм агым. Анын өкүлдөрү таза түстөр сүртмөсү менен өз таасирлерин сүрөттөшкөн. Импрессионизм айкелчилик, музыка, театр жана архитектурада да колдонулган.

К е р б е н с а р а й – Жакынкы Чыгыш, Орто Азия, Кавказ арты сыяктуу (кербендер үйү) шаар соода жолдорунда курулган, токтоп эс алуу үчүн болжолдонгон короо-жай. Кербен сарайлар байыртадан эле бар болуп, айрыкча, IX – XVIII кылымдарда шаарлардын өнүгүшү, мамлекеттер арасында соода-сатыктын биригиши менен кеңири жайылган. Көп учурларда кербен сарайлардын ички короолору жана айланасы бир-эки, кээде үч кабаттуу имараттардан турган. Астыңкы бөлүгү ат-унаалардан туруучу жана кампа милдетин өтөгөн. Жогорку кабатында болсо эс алуучу бөлмөлөрү болгон. Кербен сарай рабат же намаз окуу бөлмөсүнө бириктирилген абалда өзүнө мүнөздүү архитектуралык ансамблди түзөт.

Кербен сарайлар да жамаат жыйылуучу жайларда болгондугу үчүн архитектуралык тараптан жакшы иштелген, түрдүү кооздуктар берилген, базар, дүкөндөр катарында кербен сарай да биригип, өзүнө мүнөздүү архитектуралык ансамблдери түзүлгөн.

К в а д р а т (лат. араб.) – жактары тең болгон төрт бурчтук.

К у б и з м (фр.) – XX кылымдын баштарында сүрөт өнөрүндө жүзөгө келген көркөм агым. Анда сүрөтчүлөр буюмдардын түзүлүшүн жөнөкөй геометриялык фигураларга ажыратып сүрөттөөгө умтулушкан.

М а к е т (фр.) – болочок буюмдун (имараттын, китептин) кичинекей өлчөмдө иштелген алгачкы үлгүсү.

М а в з о л е й (араб.) – көрүстөндүн үстүнө курулган мемориалдык-мавзолей. Мусулман дининде алгач көрүстөндүн үстүнө таш коюу, имарат куруу таптакыр тыюу салынган. Бирок IX кылымдан баштап мавзолей куруу адатка кире баштады. Кийинки кылымдарда, негизинен, падышалар, улуу мартабалуулар көрүстөнүнүн үстүнө укмуштай мавзолейлер курулду. Бухарадагы Саманийлер, Марвдагы Султан Санжар, Самарканддагы Амир Темур мавзолейи жана Шахизинда ансамблдери мына ушундай мавзолейлердин сонун үлгүлөрү болот.

Минбар (араб.) – расмий мекемелерде сөз-доклад окуй турган атайын курулма. Мусулман мечиттеринде имам азан айта турган бийик жай. Экөөсү тең имарат интерьеринин эстетикалык көрүнүшүнө көңүл бурулган абалда курулат.

М у н а р а (араб.) – Чыгыш архитектурасында кеңири колдонула турган бийик курулма. Мисал үчүн, Бухарадагы Минораи Калон, Хивадагы Калта минор.

М у к а б а (фарс.) – басма өнүмдөрү – китеп, альбом, журнал, жана ушул сыяктууларды бир бүтүн кылып бириктирип туруучу үстүнкү бөлүк.

П а л и т р а (фр.) – сүрөтчүлөрдүн түстөрдү аралаштыруу үчүн иштете турган буюму, жазы беттүү тактайча. Анда таза түстөр жайгашат. Сүрөтчү сүрөт тартаарда ушул түстөрдөн кыл калемде аз-аздан алып, бири-бирине аралаштырып, өзүнө керек түстү даярдап алып, керектүү жерге иштетет. Сүрөтчү иштетүүчү түстөр системасы да палитра деп айтылат. Мисалы, сүрөтчү палитрасы бай.

П о р т а л (фарс.) – имараттын алдыңкы бөлүгү. Адатта ал сонун кооздолгон болот. Мисал үчүн, Самарканддагы Шердор медресесинин порталы.

П е р с п е к т и в а (фр.) – инсанды көрүү түшүнүгүнө буюмдарды картина тегиздигинде сүрөттөө усулу.

П о с т и м п р е с с и о н и з м (лат.) – XIX кылымдын акыры – XX кылымдын баштарында жүзөгө келген живопись агымы. Анын өкүлдөрү болмуштун жалпылашкан образын таза түстөрдө сүрөттөөгө умтулгандар.

П у а н т и л и з м (фр.) – XIX кылымдын акырында жүзөгө келген агым. Анда сүрөтчүлөр таза түстөрдү тактар түрүндө сүртүп картина жараткандар.

Р а б а т (араб.) – байыркы архитектурада кеңири колдонула турган архитектуралык курулуш, коргон, аларда сакчылар туруучу жай. Байыркы сүрөт булактарында рабаттардын түрдүү көрүнүштөрүн учуратуу мүмкүн.

Р е а л и з м (лат.) – искусстводогу агым, чыгармачылык багыт. Сүрөт өнөрүндө чындыкты объективдүү сүрөттөө.

Р е д а к т о р (араб.) – текстти редакциялап түзөтүүчү, көркөм редактор, китептин көркөм-эстетикалык чечимин чечүүчү.

С и н т е з (грек.) – искусстводо анын бир нече түрлөрүн, усулдарын бириктирген абалда колдоо.

С т и л и з а ц и я (лат.) – табигый формаларды жөнөкөйлөштүрүү, көркөмдөштүрүү.

С у л с ж а з у у с у – араб жазуунда бар болгон жети жазуу түрүнүн бири. Байыркы чыгыш имараттардын порталдарына, мунара жана дубалдарына Курани Каримдан үзүндүлөр, Хадистерди жазууда колдонулган.

С у р р е а л и з м (фр.) – ХХ кылым авангард искусствосундагы багыт. Реалдуу жана реалдуу эмес сүрөттөрдөн турган кубулуш.

Т о т е м (анг.) – жаныбар, өсүмдүк, буюм же табият кубулуштарын туюнтуучу сүрөт. Мисал үчүн, байыркы уруулардын, жаныбардын сүрөтүнөн турган герби.

Г о р и з о н т с ы з ы г ы – картина тегиздигинин асман жана жер бөлүгүн ажыратып туруучу горизонталь сызык.

Х о н а д о х (фарс.) – мечиттин көпчүлүк болуп намаз окушка болжолдоп курулган чоң бөлмөсү. Хонадох кыштак мечиттери, кербен сарайларда да болот. Эшендин суфилер менен зикир түшүүчү бөлмөсү да хонадох делет.

Ф о в и з м (фр.) – ХХ кылымдын баштарында «жапайылар» деп наам алган примитивдүү искусство агымы. Анын өкүлдөрү реалисттик усулдарды четке каккан абалда чындыкты жөнөкөй, бир аз жасалма жана декоративдүү түрдө сүрөттөөгө умтулушкандар.

Ф р а г м е н т (фр.) – үзүндү, чыгарманын бир бөлүгү.

Э к с п о з и ц и я (лат.) – музей, көргөзмө залдарга коюлган картина, буюмдар.

Э м б л е м а (лат.) – кандайдыр бир идея, аракет, жамаат, уюшма, ишкана жана башкалардын шарттуу сүрөтү, графика искусствосунун атайын багыты.

МАЗМУНУ

Киришүү	3
БИРИНЧИ ЧЕЙРЕК	
Искусстводо агым жана багыттар.....	4
Импрессионизм стилинде пейзаж иштөө. «Пуантилизм.....	10
Кубизм стилинде натюрморт иштөө.....	12
Сүрөт өнөрүндө символдук белги жана геральдика.....	15
Өзбекстандын прикладдуу кооздоо искусствосунда символикалык формалар.....	19

ЭКИНЧИ ЧЕЙРЕК

Өзбекстан оюу-чийүү символикалары.....	25
Прикладдуу кооздоо искусствосунун образдуу тизими.....	27
Прикладдуу кооздоо искусствосунда форма жана мазмун.....	32
Дизайн искусствосу.....	37

ҮЧҮНЧҮ ЧЕЙРЕК

Өзбекстандын архитектуралык эстеликтери.....	42
Чыгыш архитектурасы.....	48
Мен каалаган шаар.....	50
Архитектуралык пейзаж.....	53

ТӨРТҮНЧҮ ЧЕЙРЕК

Китеп искусствосу.....	57
Өзбекстан китеп графикасы искусствосу.....	59
Китеп графикасы искусствосунун көркөм-графикалык элементтерибз	
Китеп иллюстрациясы.....	68
Китеп макети.....	72
Тиркемелер.....	75

**Аскаралы Сулайманов, Негмат Абдуллаев,
Зилола Сулаймонова**

ТАСВИРИЙ САНЪАТ

7-синф учун дарслик

(Қирғиз тилида)

3-нашири

Которгон *Р. Жуманазарова*

Редактору *С. Назаров*

Көркөм редактору *Ш. Мирфаязов*

Техникалық редактору *Е. Корягина*

Компьютерде даярдаган *У. Валижанова*

Басма лицензиясы АІ №290. 04.11.2016

2017- жылы 22-августта басууга уруксат этилди.

Форматы 70x100 $\frac{1}{16}$, Гарнитурасы “Таймс Нью Роман”.

Офсеттик ыкмада басылды. Кагазы офсеттик. Шарттуу б.т. 8,775

Басма т. 7,96 Тиражы 818 Заказ №

Өзбекстан Басма сөз жана кабар агенттигинин

Гафур Гулам атындагы басма-полиграфиялык чыгармачылык
үйүндө басылды. 100128. Ташкент ш., Лабзак к., 86.

Телефондор (371) 241-25-24, 241-48-62- 241-83-29

Факс (371) 241-82-69

www.gglit.uz info@gglit.uz